

PROBLEM ARHEOLOGIJE ZNANJA U FILOZOFIJI MIŠELA FUKOA

Dragiša Damjanović

In the first part of his paper the author addressed the problem of history in Foucault's comprehension of the philosophy of language with particular accent on discontinuity. The problem of history is accompanied by the problem of truth in Foucault's philosophy of language. The central part of the paper shows the specificities of Foucault's concept of statement and its relation with other concepts as well as its moments in the analysis. Finally, the author offers three overviews, namely: on the analysis of a statement, on the question of power, on archive and the archaeology of knowledge itself.

1. Umjesto uvoda

Obavezu počinjanja je i sam Mišel Fuko (Michel Foucault) ocijenio kao nešto čega bi se rado oslobodio¹, jer u aktu započinjanja se vrše određeni rituali i time zalazi u polje određenog diskursa (kako bi taj diskurs otpočeo). Taj ritual se ne primjećuje osim ukoliko ne izostane. Umjesto uvoda koji će izostati da bi se naslutile namjere ovog rada, diferenciraćemo osnovne pojmove mislioca koji stvara u poslijeratnoj

---

¹ Fuko, Mišel: *Poredak diskursa*, Karpos, Beograd, 2007, str. 6.

Francuskoj. Dati pojmovi su plod uticaja kako savremenika² sa kojima dijeli filozofsku scenu, tako i uticaja njegovog učitelja Luisa Altisera (Luis Althusser), ali i Karla Marksa (Karl Marx), Ferdinanda de Sosira (Ferdinand de Saussure), Sigmunda Frojda (Sigmund Freud), Klod Levi–Strosa (Clod Lévi–Strauss), iako „nikad [nije] bio frojdovac, marksista ili strukturalista“³, kako sam tvrdi M. Fuko. Predmetni pojmovi se tiču novog strukturisanja znanja, poslije radikalnih promjena, napuštanja predmodernizma, modernizma. M. Fuko postavlja imperativ novog izučavanja i jasnog diferenciranja osnovnih pojmova. Na taj način vrši se polako ali sigurno smjena paradigmi i nastanak nove epohe koju će Žan Fransoa Liotar (Jean–François Lyotard) nazvati postmodernizmom. Tako se stvara jedno novo poimanje, dolazi do jednog novog paradoksa koji se ogleda u smjeni modernizma legitimitetom postmodernizma. Vraćanjem na izvore modernizma paradoksalno, postmodernizam zadobija svoj legitimitet, koji će biti temelj promišljanja ove epohe kojoj transparentno pripada M. Fuko. Iako je do kraja života negirao da je strukturalista⁴ njegov pojam *arheologija*⁵ većina savremenih mislilaca problematizuje i misli kao strukturalistički pojam,

---

² Žan Pol Sartr (Jean-Paul Sartre), Žil Delez (Gilles Deleuze), Emanuel Levinas (Emmanuel Levinas), Žak Derida (Jacques Derrida) i drugi.

³ Fuko, Mišel: *Spisi i razgovori*, Fedon, Beograd, 2010, 321.

⁴ „Fuko je do same smrti negirao da je strukturalista.“ (Downing, Lisa: *The Cambridge Introduction to Michel Foucault*, Cambridge University Press, New York, 2008, p8).

⁵ „Arheološki nivo - ‘nivo onoga što je omogućilo neku situaciju ili događaj’. Stroga analiza diskursa, arheologija i genealogija zamjenjuju i dopunjuju jedna drugu. Arheologija je strukturalistička, pokušava da zauzme neutralnu poziciju i izbjegava kauzalne teorije promjene“ (Shawver, Lois: *Pojmovnik u Hrestomatija 1926–1984–2004*, priredili: P. Milenković i D. Marinković, Vojvođanska sociološka asocijacija, Novi Sad, 2005, 291)

koji dobija svoje novo značenje u poretku misli jednog historičara ideja. *Arheologija* je strukturalistički pojam jer podrazumijeva strukturu, ali ne zato što je tvorevina jednog strukturaliste; ipak takav strukturalistički stav nije univerzalizacija strukture ili dodjeljivanje novog pojma već postojećem pravcu, već je ona razotkrivanje struktura⁶ moći i znanja. Otkriva se pitanje: „na šta je upućena ta *arheologija*?“, i „šta ona to treba da omogućiti?“, odgovor je jasan: na *sovoir*; iako se prevodi samo kao znanje, ono podrazumijeva jedno dublje znanje koje nije površinska reflektorna vezanost zarobljena u kauzalnosti subjekta. *Sovoir* nije svojstven pojavnom planu već arheološkoj ravni. *Sovoir* se nipošto ne smije poistovjetiti sa *connaissance* koje „označava predmete površinskog znanja“⁷. *Sovoir* je za Fukoa zatvoreno u svojoj slobodi unutar jednog *diskursa*, ali i potčinjeno zloupotrijebljeno izmanipulisano tvorenje utemeljivača, ali je ipak „mnogo više od nauke“⁸.

Sljedeći pojam je polje djelovanja znanja, i ono stvara režime istine, djelovanje kroz te istine je svojstveno *diskursu*⁹. Najzad sam pojam *diskursa* nije Fukoa htio determinizacijom odrediti,

---

⁶ U *Riječi i stvari; arheologija humanističkih nauka*, Nolit, Beograd, 1971, Fuko nigdje ne upotrebljava eksplicitno pojam struktura, ali otkriva strukture diskursa moći i znanja humanističkih nauka.

⁷ Heking, Jan: *Fukoova arheologija u Hrestomatija 1926–1984–2004*, priredili: P. Milenković i D. Marinković, Vojvođanska sociološka asocijacija, Novi Sad, 2005, 178.

⁸ Heking, Jan: *Fukoova arheologija u Hrestomatija 1926–1984–2004*, priredili: P. Milenković i D. Marinković, Vojvođanska sociološka asocijacija, Novi Sad, 2005, 178.

⁹ Ne postoji jednoznačno određenje pojma diskursa, ali se ovaj pojam širi i umnožava. Fuko ističe bitnost diskursa za razmatranje moći i političkog djelovanja, kao i uticaj istih na čovjeka i nauku.

već vjerujem da je „umnožio njegove smislove“¹⁰. Takođe treba imati u vidu da „ideja *diskursa* nije originalno Fukoova, Fuko joj je dao snagu koju ne bi zadobila ni sa jednim drugim teorijskim okvirom“¹¹. Ovaj pojam ga je približio ideološkoj kritici, što je bila tačka otkrivanja uticaja Altusera. *Episteme* je sljedeći pojam koji se često (praktično) dovodi u vezu sa poimanjem paradigme, ali za Fukoova pojam *episteme* ima posve šire značenje: „pod *episteme* razumijevamo skup odnosa koji u određeno doba mogu da objedine diskurzivne prakse koje omogućavaju epistemološke likove, nauke i eventualno formalizacije“¹². Diskurzivnim tvorevinama pripada *iskaz*, koji će biti polazište za strukturalno razmatranje *arheologije*, *diskursa*, *govora*, *jezika*, *istorije* i *episteme*. Fukoovo epistemološko preispitivanje je strukturalističko (ali bez strukturalizma), što ne znači da je oslobođeno strukture. Fuko je asimilovao veliki broj uticaja, ali i iznjedrio posve novo poimanje pitanja, pojmova koji su mučili umove velikana njegovog doba. *Arheologija znanja* koje je bilo najuticajnije djelo svoga doba, je preoblikovalo uticaje „neinstitucionalnih filozofa: F. Ničea (F. Nietzsche), Dž. Bataja (G. Bataille), M. Blanšoa (M. Blanchot), P. Klosovskog (P. Klossowski)“¹³, mada je neminovan i evidentan uticaj L. Altusera (L. Althusser), koji je posebno dominantan u arheologiji znanja, kao postupku koji će uslijediti poslije analize *istorije*, *iskaza*, *diskursa*, *govora*, *autora*, *episteme* itd.

---

¹⁰ Fuko, Mišel: *Arheologija znanja*, Plato i IK ZS Sremski Karlovci, Novi Sad, 1998, 27.

¹¹ Jansen, Julian: *Discourse analysis and Foucault's "Archaeology of knowledge"*, in *International Journal of Caring Sciences*, No I (3), sep-dec, 2008, 110.

¹² Fuko, Mišel: *Arheologija znanja*, Plato i IK ZS Sremski Karlovci, Novi Sad, 1998, 205.

¹³ Fuko, Mišel: *Spisi i razgovori*, Fedon, Beograd, 2010, 170.

Zato što je „jedino iskazu svojstveno da može da se ponovi“¹⁴, polje daljeg izučavanja ostaje nekoncentrisano na njega, pa ćemo ovo svojstvo iskoristiti da se ponovo vratimo na problematiku iskaza poslije razmatranja *istorije, istine i diskurzivnih tvorevina*.

2. Problem istorije

M. Fuko će prvenstveno „raskrstiti“ sa istorijom, ne radi nje, jer njega „ne zanima analiza prošlosti radi nje same, nego i otkrivanje onoga što opisuje kao tragove sadašnjosti“¹⁵. Zbog tih tragova sadašnjosti, mora se raščistiti gomila koju je istorija stvorila svojim bezbrojnim umnožavanjem. Da bi se uputili u dalje razmatranje već diferenciranih pojmova moramo preispitati istoriju (onako kako je Fuko misli) jer „Fuko tvrdi istorija prošlosti je u terminu sadašnjosti, što je transparentan primjer Ničeovog uticaja“¹⁶. U nastojanju da otkrije sadašnje stanje znanja, istorije, on mora proći kroz paradoks koji je još Ž. Liotar postavio i zadao epohi koju je nazvao postmodernizam koji „bi trebalo shvatiti saglasno paradoksu budućnosti u prošlosti“¹⁷. Taj paradoks nosi sa sobom i momenat prisustva, jer „istorijsko čulo obuhvata percepcije ne samo prošlosti prošloga, već i njegov prisustva“¹⁸.

---

¹⁴ Delez, Žil: *Fuko*, IK ZS, Sremski Karlovci, 1989, 18.

¹⁵ Viks, Džefri: *Fuko za istoričare*, u *QT*, godina II broj 5-6, januar-april, FOD Srbija, Beograd, 2011, 20.

¹⁶ Feldner and Vighi: *Žižek beyond Foucault*, Palgrave Macmillan, New York, 2007, 16.

¹⁷ Liotar, Žan-Fransoa: *Postmoderno stanje*, Bratstvo Jedinstvo, Novi Sad, 1988, 79, 81.

¹⁸ T.S Eliot: *Tradicija i individualni talenat*, u časopis *Život*, Svjetlost, Sarajevo, 1986, 95.

Na poimanje istorije na Fukoa su prvenstveno uticali Niče i njegovo poimanje istorije kao vječno vraćanje istog, ali takođe i sama neodrživost Hegelovskog koncepta, kao i koncepta „linearne uzastopnosti“¹⁹. Fuko nastoji da prevlada „inteligibilnu univerzalnost hegelovstva tako što iz osnova iznova promišlja odnos subjekt-saznanje-svijet“²⁰, pa time na samom početku, uviđa neodrživost istorijskog poretka, što uzima kao osnovu za dalju kritiku istoricizma, njegovog razmatranja i preoblikovanja u jedan novi pojam istorije.

Kontinuitet je prva tačka koju će Fuko napasti, uvidjevši da ako želi razmatrati iskaze (koji podrazumijevaju spontanitet) mora eliminisati nužnost koju zapovijeda kontinuitet. On polazi od kritike linearnog istoricizma, koja se najbolje ogleda u poznatoj Ničeovoj izjavi: „Tako shvaćena istorija linearno, uređeno, uzastopno... nije istorija to je dinosaur“²¹.

On nastoji da razriješi istoriju teorijskih okova kontinuiteta koji su joj postavile dosadašnje linearne paradigme. „Istorija je tkala mračne sinteze“²² kaže Fuko, pod prisilom većeg uređenja zvanog kontinuumom. Kontinuiteti nijesu tako prijateljski prihvaćeni u Fukoovom poimanju istorije, oni su neprijateljski nastrojani prema znanju, to Fuko nastoji promijeniti, jer „istorijski opisi se nužno ravnaju sa aktuelnosti znanja“²³, pa samim tim neprirodno tkanje kontinuiteta, prisilne konstrukcije

---

¹⁹ Fuko, Mišel: *Arheologija znanja*, Plato i IK ZS Sremski Karlovci, Novi Sad, 1998, 8.

²⁰ Uzelac, Milan: *Glavni pravci savremene filozofije*, Studio Veris, Užice, 2011, 311.

²¹ Niče, Fridrih: *O korisnosti i štetnosti historije za život*, Matica Hrvatska, Zagreb, 2004.

²² Fuko, Mišel: *Arheologija znanja*, Plato i IK ZS Sremski Karlovci, Novi Sad, 1998, 17.

²³ Isto 9.

kontinuirane mogućnosti, direktno utiče i na uspostavljanje znanja, a znanje neposredno utiče na čovjeka.

Zaključimo Fukoovim riječima: „nije više riječ da saznamo kojim putem su kontinuiteti mogući i konstruisati ih i uspostaviti“²⁴, jer (što se može vidjeti kasnije) kontinuiteti čak i kada se pronađu više nijesu kontinuirani jer ne odolijevaju mutaciji. Vratimo se njegovom protivljenju da bude pojmljen kao strukturalista. To treba razumjeti ne kao borbu protiv strukturalizma kao pokreta, nego kao napad na kontinuitet koji podrazumijeva strukturalizam kao takav, jednu određenu nužnost i uzastopnost, od koje Fuko toliko želi da odstupi, jer je bio pod njegovim uticajem, ali nije bio strukturalista“²⁵. Linearna uzastopnost, podrazumijeva hegelovski nužno predodređen „put kojim se mora proći“, takvo jedno poimanje je za Fukoa ideologija od koje on želi da napravi oštro odvajanje²⁶ (takvo odvajanje podrazumijeva rascjep, rez, prekid koji „nije neko mrtvo more“²⁷). On ovakvo poimanje kontinuiteta na pojedinim mjestima naziva i *mentalitetom*, *tradicijom*, kao ritualno ponavljanje koje nema spoljašnju logiku, koje nema osnovanost, već se ponavlja jer „se tako radilo“. Ovdje se nazire sličnost sa Klod Levi-Strosom, ali sa jednom bitnom razlikom, kod Fukoa je onaj primitivni dio (ćutljivi) na uzvišenijoj poziciji od uređenog logičkog znanja²⁸, mada se pozicioniranje može dovesti u

---

²⁴ Isto.

²⁵ Vranicki, Predrag: *Filozofija historije III*, Golden marketing, Zagreb, 2003, 431.

²⁶ „Altuserovo oštro odvajanje ideologije od znanosti“ (Vranicki, Predrag: *Filozofija historije III*, Golden marketing, Zagreb, 2003, 432).

²⁷ Fuko, Mišel: *Arheologija znanja*, Plato i IK ZS Sremski Karlovci, Novi Sad, 1998, 188.

²⁸ Kao što znamo Klod Lévi-Stros je jasno odvojio primitivna znanja i naučno uređena znanja koja su logična (Stros, Klod-Levi: *Totemizam danas*, BIGZ, Beograd, 1979).

pitanje. Istorija je postala „predmet jedne neobične sakralizacije“²⁹ upozoravao je Fuko, ta sakralizacija je toliko osnažila istorijske fundamente, da se prosto i ne usuđuje preispitati samo poimanje istorije, treba imati hrabrosti srušiti tog „boga ispravnih uzroka“³⁰. Istorija bez *arheologije*, što će Fuko pokazati u prvom periodu svog stvaralaštva, nema odgovarajuće mogućnosti za istorijske analize misli. Zašto je toliko bio očaravajući taj kontinuitet? Da li zbog uređenosti? Ne, kontinuitet je bio primjećuje Fuko: „jemstvo subjektu da ono što je izgubio, će mu biti vraćeno“³¹, zato mladi Atinjanin gubi život, sjećanje o poretku subjekta utemeljivača je zamjena životu, sigurnost koja se konstituiše na dualitetu „zapamćen-živ“. Pozicija života je pomjerena za šta je još Niče optuživao Sokrata, „ne gradi ništa na samom životu, na prvobitnom životu; traži načina da ga uništiš i da ga preporodiš u novoj formi“³², za Sokrata je ta forma bila znanje, za postmodernizam je to diskurs (moć koju treba zadobiti).

Iako je diskurs za Fukoa rješenje velikog broja problema znanja on upozorava da „diskurs nije život – njegovo vrijeme nije naše vrijeme, u njemu se nećete izmiriti sa smrću“³³. Vrijeme koje je problematizovano je polazište za tumačenje istorije, i ono je po Fukou u istoriji kontinuiteta zarobljeno u *istost*, u identičnost kao totalitet. Linearna uzastopnost je strah „da mislimo drugo u vremenu naše vlastite misli“³⁴, a vrijeme

---

²⁹ Fuko, Mišel: *Spisi i razgovori*, Fedon, Beograd, 2010, 8.

³⁰ Isto, 8.

³¹ Fuko, Mišel: *Arheologija znanja*, Plato i IK ZS Sremski Karlovci, Novi Sad, 1998, 17.

³² Paracelsus: *Die Geheimnisse*, Dieterich, Leipzig 1941, 39-40.

³³ Fuko, Mišel: *Arheologija znanja*, Plato i IK ZS Sremski Karlovci, Novi Sad, 1998, 226.

³⁴ Isto, 17.

koje je toliko potrebno našoj misli, bez koje se ne može misliti linearna istorija, je „strpano“ u „terminima totalizacije“³⁵, zato ih treba pocijepati. Istorija kontinuiteta je trijumfalna istorija („istorija ratova“³⁶), istorija isključivo uspjeha kontinuiteta, kroz ispunjenje predodređene paradigme. Fukoa kontinuitet kao i cijela „monomanija“³⁷ koju izaziva ista, tjera na veliki poriv ka pluralizmu; on ne poznaje jednu istoriju već mnoštvo istorija, on ne poznaje jedan sistem znanja već mnoštvo znanja, on ne poznaje jednu moć nego mnoštvo moći; jer „čitava Fukoova filozofija je pragmatika mnoštva“³⁸. Upravo to mnoštvo mnoštva je tačka gdje se otvara „iskaz a ne struktura ili sistem“³⁹. Čitava tematika mnoštva je smještena u samo poimanje istorije, sa svojim jedinstvenim dijelom zahvata i vrijeme, što se približava H. Bergsonovom poimanju vremena⁴⁰. Šta je omogućavalo djelovanje istorije u jednom ovakvom uređenom subjektivitetu i kontinuitetu? Fuko takvu snagu dodjeljuje dokumentu koji je bio suvereni nosilac istine „govor ućutkanog glasa“⁴¹, dokument je taj koji je jemčio istoricizmu istinu, ali po Fukou on „nije srećno sredstvo jedne istorije koja bi punim pravom bila pamćena“⁴², jer i dokument je odsustvo prisutne linearnosti. Možemo naslutiti da Fuko preporučuje drugačiji pristup istoriji

---

³⁵ Isto, 17.

³⁶ Fuko, Mišel: *Predavanja*, Bratstvo i Jedinstvo, Novi Sad, 1990, 27.

³⁷ Fuko, Mišel: *Arheologija znanja*, Plato i IK ZS Sremski Karlovci, Novi Sad, 1998, 46.

³⁸ Delez, Žil: *Fuko*, IK ZS, Sremski Karlovci, 1989, 88.

³⁹ Isto, 13.

⁴⁰ Bergson, Henri: *Ogledi o neposrednim činjenicama svesti*, NIP Mladost, Beograd, 1978/1.

⁴¹ Fuko, Mišel: *Arheologija znanja*, Plato i IK ZS Sremski Karlovci, Novi Sad, 1998, 11.

⁴² Isto, 11.

od zgrušanog jednoličnog sintetičkog jedinstva, koji je prepisivala istorija sama sebi kao lijek koji izaziva više štete nego koristi. Istorija je svoje osnovno značenje mijenjala vremenom, tako je u Grčkoj bila usko vezana za viđeno, posvjedočeno, dok u dobu klasicizma dobija jednu vještačku funkciju oživljavanja mrtvih „riječi koji su zauvijek utihnule“⁴³. Istorija u klasičnom dobu je postala tvornica dokumenta, koje je trebalo ispreturati i konstruisati izgubljene cjeline kao i kontinuitete, ali Fukoova težnja nije „vaskrsavanje izgubljenog totaliteta“⁴⁴. Dok je u XIX vijeku došlo do toga da „vrijednost dokumenta raste a umanjuje se autoritet knjige i tradicije“⁴⁵ uporedo je rasla želja za rušenjem totaliteta. Totaliteti, oblikovani u istoriji su doveli do stvaranja historiografskih ekstrema, što je u Francuskoj bio podsticaj za nastanak škole anala⁴⁶, koju će Fuko oštro kritikovati.

Na kraju slijedimo Fukoove riječi: „ne treba, ipak, dopustiti da nas zavede stroga neprekidnost tema“⁴⁷ jer ta neprekidnost zah-tijeva jednu raspršenost, jedan rascjep, koji će sa istorijskog plana preći i na epistemološki, i zavladaće jedan diskontinuitet koji je u osnovi istorije. „Diskontinuitet je biljeg vremenske raspršenosti koju [je] istoričar trebao da isključi iz istorije“⁴⁸, taj diskontinuitet je polazna formulacija za oblikovanje istorije M.

---

⁴³ Fuko, Mišel: *Riječi i stvari; arheologija humanističkih nauka*, Nolit, Beograd, 1971, 188.

⁴⁴ Fuko, Mišel: *Arheologija znanja*, Plato i IK ZS Sremski Karlovci, Novi Sad, 1998, 119.

⁴⁵ Isto, 57.

⁴⁶ Heking, Jan: *Fukoova arheologija u Hrestomatija 1926-1984-2004*, priredili: P. Milenković i D. Marinković, Vojvođanska sociološka asocijacija, Novi Sad, 2005, 130.

⁴⁷ Fuko, Mišel: *Istorija ludila u doba klasicizma*, Nolit, Beograd, 1980, 29.

⁴⁸ Fuko, Mišel: *Arheologija znanja*, Plato i IK ZS Sremski Karlovci, Novi Sad, 1998, 13.

Fukoa. Fuko je već na samom početku postavio sebi zahtjev „razložimo umirujući oblik identičnog“⁴⁹, i to razlaganje će ga dovesti do diskontinuiteta kao osnove.

Došlo je vrijeme, tvrdi Fuko, da se dovedu u pitanje „totalizacije i teleologije“⁵⁰, da se sruši taj veo uređenosti, smirenosti: vrijeme je da se preispitaju i misle: „prag, raskid, prelom, mutacija, preobražaj“⁵¹ koji ukazuju na diskontinuitet. Ovaj diskontinuitet nije paradoks iako se tako da predstaviti, on je samo „paradoksalan u odnosu na naviku naivnih historičara“⁵², ali ne i sam po sebi. Fukoovo poimanje istorije će imati za posljedicu pregršt novih razmatranja i novih konceptualizacija znanja, iskaza, epistemologije itd. Njegov diskontinuitet će se direktno reflektovati i na pojam *arheologije*, *episteme* ali i na druge njegove ključne pojmove. Uočavamo da je Fukoov stav prema istoricizmu bio strogo kritičan, što objašnjavaju savremenici Hajko Feldner i Fabijo Vihi (Heiko Feldner, Fabio Vighi)⁵³ što je produkt njegovog i Žil Delezovog čitanja i preispitivanje Ničeovog „vječnog vraćanja istog“.

3. *Fukoovo poimanje istine*

Diskontinuiteti su temeljniji, ne samo u istoriji, nego i u epistemološkom razmatranju, jer Fuko „predočava oštre diskontinuitete u istoriji znanja“⁵⁴, koji nijesu rušiooci znanja ili

---

⁴⁹ Isto, 17.

⁵⁰ Isto, 20.

⁵¹ Isto, 10.

⁵² Isto, 183.

⁵³ Feldner and Vighi: *Žižek beyond Foucault*, Palgrave Macmillan, New York, 2007, 15.

⁵⁴ Heking, Jan: *Fukoova arheologija u Hrestomatija 1926-1984-2004*, priredili: P. Milenković i D. Marinković, Vojvodanska sociološka asocijacija, Novi Sad, 2005, 130.

mistifikatori, već su pokazatelji stvarnog spontaniteta, koji je nemoguće zamaskirati sintezama identiteta i kontinuiteta, ili subjektiviteta. U cilju daljeg povezivanja ovog poimanja istorije sa znanjem, moramo navesti da Fukoove „istorije otkrivaju da će istina i znanje nužno uvijek biti interpretacije“⁵⁵, što je neposredna vezanost za poznatu Ničeovu formulaciju „ne postoje činjenice samo interpretacije“⁵⁶. Fukoovo poimanje istine će biti posve drugačije, biće okarakterisano kao razapeto, rasuto, pa možemo reći i množtvono, bez svršenosti i gotovosti, što je suprotno Hegelovoj tvrdnji da je istina cjelina. „Cjelina je ipak samo suština koja se ispunjava svojim razvojem“⁵⁷. Za Fukoa pojam razvoja namjerno izostaje, a istina, niti je pojedinačna, niti je cjelina. Fukoovo poimanje istine je samo produktorno i predstavlja medij moći. Sistemi moći proizvode istine koje će pretvoriti resurse u polje djelovanja. Istina je bila u posjedu tabela koje ispisuju nauke, koje su paradoksalno toliko odvojene od svojeg prvobitnog cilja da postaju ekonomsko-politički resursi moći. Fuko je izvršio reviziju humanističkih nauka i pokazao kako nauke koje bi trebalo da se bave (po definiciji) čovjekom isključuju i zanemaruju samog čovjeka. „Da bi determinisala istinu, moć uobličuje tabele gdje treba upisati istine“⁵⁸, ti režimi istina, se ne mogu pojmiti kao cjelina, to je mozaik velikog broja istina koje imaju predodređen cilj djelovanja. Fuko će ići dalje pa će objelodaniti da, „ako je čovjek taj koji ispisuje tabele, onda će biti da u tim tabelama nema mjesta za njega“⁵⁹. Sistemi proizvode veliki broj istina, i Fuko će nastojati da se

---

⁵⁵ Robinson, Dejv: *Niče i postmodernizam*, Esoteria, Beograd, 2002, 52.

⁵⁶ Niče, Fridrih: *Volja za moć*, Mladost, Beograd, 1988, p69.

⁵⁷ G. W. F. Hegel: *Fenomenologija duha*, BIGZ, Beograd, 1974, 250.

⁵⁸ Foucault, Michel: *La verdad y las formas juridicas*, Gedisa, Rio de Janeiro, 1973, 34.

⁵⁹ Smart, Barry: *Michel Foucault*, Rutledge, London, 2004, 25.

distancira od tumačenja istine u strogom epistemološkom smislu, od značenja, on će za znanjem tragati pitajući se za iskaze. „Vitgenštajn se pita šta se kazuje kad se kaže 'istina'“, dok Fuko je svoj zadatak prema istini vidio u traženju odgovora na pitanje „zašto je istina tako rijetko istina“⁶⁰. Prije nego pređemo na dalje razmatranje znanja treba imati u vidu da istinu po Fukou ne može konstruisati utemeljujući subjekt, jer kao što je najavio u *Riječi i stvari*, čovjeku se bliži kraj. Humanističke nauke masovno proizvode istine, što po Fukou ima za posljedicu stvaranje „tragičnog humanizma“⁶¹ koji je još moderna predvidjela. F. Becon (F. Bacon) nas je učio da je „pravi i istinski cilj nauka nije ništa drugo nego snabdijevanje ljudskog života novim pronalascima i sredstvima“⁶², u postmodernoj su ta sredstva upućena na ovladavanje čovjekovim životom i prisvajanje prava na život, i pretvaranje ljude u „strojeve želja“⁶³. Možemo zaključiti da se subjektivitet mora odbaciti zbog otkrivanja ovog ustrojstva „istina-moć“⁶⁴. Čovjek je ništa, „koncept čovjek je obmana“⁶⁵, to možemo zahvaliti tvorcima „istina“ (humanističkim naukama), jer „čim spomenemo humanističke nauke, u determinizmu nauke se osjeća odsutnost čovjeka“⁶⁶.

---

⁶⁰ Uzelac, Milan: *Glavni pravci savremene filozofije*, Studio Veris, Užice, 2011, 313.

⁶¹ Suhodolski, Bogdan: *Moderna filozofija čoveka*, Nolit, Beograd, 1972, 539.

⁶² Bacon, Francis: *Novuum Organum*, Galerie Claude Bernard, Paris, 1977, 105.

⁶³ Čovjek je u postmoderni shvaćen kao „stroj želja“, taj stroj je upućen željom ka moći.

⁶⁴ Fuko, Mišel: *Znanje i moć*, Globus, Zagreb, 1994.

⁶⁵ Heking, Jan: *Fukoova arheologija u Hrestomatija 1926-1984-2004*, priredili: P. Milenković i D. Marinković, Vojvodanska sociološka asocijacija, Novi Sad, 2005, 139. (Postavljeno kao odgovor na Kantovo pitanje „Šta je čovjek?“).

⁶⁶ A. McHoul and W. Grace: *A Foucault Primer Discourse, Power and the Subject*, Routledge, London and New York, 1993, 33.

Fuko neće ići tragom prošlosti, i formirati tragični humanizam iznova, već će stvoriti jedan ahumanizam, koji se izrodio iz Altuserovog antihumanizma.

Linija istine nije više povučena preko linije znanja. Fuko je takođe primijetio da u klasičnom dobu „u Evropi govor ludaka ili se nije slušao uopšte ili se doslovno uzimao za istinu“⁶⁷, pa će to biti još jedan razlog da se distancira od istino-pisanja. Zato on sebe ne vidi u ulozi klasičnog filozofa koji traga za značenjima istina, ali ni u ulozi tvorca sistema, već u ulozi preispitivača istinitosti diskursa, kao i mogućnosti formiranje iskaza. Iskaz je glavna okosnica koja će u polju novog znanja interesovati Fukoa, ali i sam diskurs jer „čovjek izlazi iz mode, ulazi diskurs, čist govor bez subjekta saznanja koji izgovara riječi“⁶⁸.

4. Diskurs kao opšte područje iskaza

Pojam diskursa je umnogome paradoksalan, i često se ističu različite analize koje pokazuju kako se Fukoovo poimanje diskursa razlikuje kako od predavanja do predavanja, tako i od djela do djela. Često se uzima za poređenje poimanje diskursa u predavanju *Poredak diskursa* i u njegovom kapitalnom djelu iz „arheološkog perioda“⁶⁹ *Arheologija znanja*. Diskurs je opšti pojam područja iskaza ali i takođe nosilac mogućnosti djelovanja moći. Ovdje neće biti riječi o odnosima diskursa, jer oni problematizuju moć, socijalnu teoriju, ekonomsku politiku

---

⁶⁷ Fuko, Mišel: *Poredak diskursa*, Karpos, Beograd, 2007, 9.

⁶⁸ Heking, Jan: *Fukoova arheologija* u *Hrestomatija 1926–1984–2004*, priredili: P. Milenković i D. Marinković, Vojvođanska sociološka asocijacija, Novi Sad, 2005, 133.

⁶⁹ Savremeni teoretičari M. Foucault-ovo stvaralaštvo dijele na dva perioda: arheološki i genealoški period. Gdje bi arheološkom periodu pripadala djela: *Rođenje klinike, Riječi i stvari, Arheologija znanja*.

itd, već će biti riječi o mogućnosti polja iskaza. Sada ćemo staviti akcenat samo na njegovu vezu sa iskazom gdje bi diskurs trebalo da obezbijedi mogućnost polja iskaza. Prvenstveno diskurs kao predmet analize treba pojmiti kao „opšte područje iskaza“⁷⁰, jer on je to polje kojem pripada iskaz, i iskaz je jedinica samog diskursa. Prvenstveno se treba osloboditi raznih pojmova koji bi diskurs (što on ne bi bio) postavili u „igre pojmove kontinuiteta“⁷¹. Ta igra tvori pojmove: *djelo*, *autor*, *mentalitet*, *nauka o čovjeku* itd. Ovi pojmovi nijesu diskurzivne jedinice opšteg polja iskaza, ali za grupu iskaza koji se mogu individualizovati (što takođe označava diskurs), ovo jesu diskurzivne jedinice. Naime, neki pojmovi se mogu uzeti samo djelimično, dok druge moramo odbaciti. Pojam *djela* je prvi koji Fuko preispituje, na njemu će takođe primijeniti sada već uvježban princip diskontinuiteta. *Djelo* je za Fukoa pitanje koje itekako u svom temelju ima kontinuitet, sistem totalizacije i izvedene sinteze. On navodi da se *djela* koja idu u primjer stvaralaštva jednog pisca objavljuju, dok druga djela koja odstupaju od njegovog uobičajenog stvaralaštva bivaju odbačena čak i u sabranim djelima. Pojam *autora*⁷² je sintetički, stvaran od strane istorijskih mehanizama, *djelo* se mora provući kroz kalup istorije (npr. umjetnosti). Kontinuitet brusi neuglačanu površinu djela, stvara ga po liku istorije kontinuiteta. *Djelo*, opet ne treba pojmiti, tvrdi Fuko, kao izvedenicu iz autorovog stvaralaštva, pa autor ukoliko je vjerovati Rolanu Bartu (Roland Barthes)⁷³ i ne

---

⁷⁰ Fuko, Mišel: *Arheologija znanja*, Plato i IK ZS Sremski Karlovci, Novi Sad, 1998, 88.

⁷¹ Isto, 25.

⁷² Vid. Foucault, Michel: *Qu'est-ce qu'un auteur?*, *Dits et écrits*, Gallimard, Paris, 2001.

⁷³ Bart, Rolan: *Smrt autora*, u *Suvremene književne teorije* ur. Miroslav Beker, Matica hrvatska, Zagreb, 1999.

postoji, jer je vještačka tvorevina teoretičara. „Knjiga je čvor u mreži“⁷⁴ ona nije jedinstvena, suverena, odvojena, već je raskrsnica drugih znanja, mnijenja, osjećanja. „*Autor* sam je nebitan za analizu, analizu kakva je analiza mogućnosti“⁷⁵, a iskaz je ta analiza mogućnosti koja je prava tačka analize u polju diskursa. *Autor* je mašina (stroj) kauzaliteta, *autor* je autor formulacije i njega „ne treba shvatiti kao subjekt iskaza“⁷⁶, subjekt iskaza nije subjekt saznanja jer „iskaz ne sadrži Ja (prvo lice) ali ipak ima subjekt“⁷⁷. Ovo je oslobođenost od bilo kojeg jastva, ali kaže Fuko, da je subjekt iskaza skriven u onom anonimnom *se*. Djelo nije predmet analize iskaza, Fuko se interesuje samo za iskaze i njihove mogućnosti, djelo kao takvo se ne može posmatrati „ni kao neposredna, ni kao izvjesna, ni kao homogena jedinica“⁷⁸. Diskurs je od strane individualizovanih formi, pritisnut, zarobljen ali „diskurs ne treba vraćati u daleku prisutnost iskona, nego ga treba uzeti u njegovoj vlastitoj razigranosti“⁷⁹. U pojedinačnim formama kao što su: *djelo, knjiga, nauka, književnost*, ne treba da naslutimo iluzije i da ih odbacimo, niti da ih posmatramo kao mirne, već da ih uzmemo u njihovoj nemirnoći, da ne smatramo da iz njih teku pitanja koja mi vučemo, već da na njih gledamo kao na skup pitanja koja se sama sobom postavljaju. Cjelokupnom suspenzijom pomenutih oblika kontinuiteta, može

---

⁷⁴ Fuko, Mišel: *Arheologija znanja*, Plato i IK ZS Sremski Karlovci, Novi Sad, 1998, 27.

⁷⁵ Heking, Jan: *Fukoova arheologija u Hrestomatija 1926-1984-2004*, priredili: P. Milenković i D. Marinković, Vojvodanska sociološka asocijacija, Novi Sad, 2005, 133.

⁷⁶ Fuko, Mišel: *Arheologija znanja*, Plato i IK ZS Sremski Karlovci, Novi Sad, 1998, 103.

⁷⁷ Isto, 100.

⁷⁸ Isto, 29.

⁷⁹ Isto, 30.

se steći utisak da je cilj uobličiti što manje polje izučavanja, po sve je suprotno i otvara se jedan „ogromni projekat opisa diskurzivnih događaja“⁸⁰. Diskurs će se baviti analizom, analizom uslova mogućnosti, jer umjesto da rekonstruiše „lance zaključivanja (istorija, filozofija), umjesto da utvrdi tabelu razlika (lingvistika) ona će opisati sisteme raspadanja (analiza)“⁸¹. Ne treba pojmiti ovu analizu kao vezu između *autora* i *publike*, niti kao otkrivanja tajne koja je skrivena iza rečenog, već treba da se zauzme stav prema toj analizi kao analizi rasipanja, a ne sažimanja. Mogućnost diskursa se ogleda kao „objekt analize diskursa“⁸² što je samo jedna od četiri mogućnosti polja diskursa. Nadam se da ćemo ovom podjelom uspjeti razlučiti sve paradokse prisutne u Fukoovom poimanju diskursa. Polje iskaza je još uvijek slabo definisano i labavo postavljeno pa prije nego se pozabavimo ostalim mogućnostima diskursa moramo ga bolje definisati.

5. Iskaz i jezik

Zašto je *iskaz* polazište neiscrpnog razmatranja problematike znanja? Koja je važnost iskaza za ovaj novi izvještaj znanja poslije *arheologije*? Kako razum, um, subjekt, nijesu polazište za građenje teorije znanja i kako duhovne nauke ne mogu da grade „znanje kao građevinu“⁸³? Fuko biva prinuđen da, radi jasnoće, otpočne svoju analizu znanja, analizirajući iskaze, ali i da bi „metodičkom igrom zaobišao društvene uslove – mentalitet“⁸⁴.

---

⁸⁰ Isto, 31.

⁸¹ Isto, 43.

⁸² Smart, Barry: *Michel Foucault*, Routledge. London, 2004, 31.

⁸³ „Istorija duhovnih nauka nije postupno građenje jedne zgrade.“ (Fuko, Mišel: *Arheologija znanja*, Plato i IK ZS Sremski Karlovci, Novi Sad, 1998, 61).

⁸⁴ Fuko, Mišel: *Spisi i razgovori*, Fedon, Beograd, 2010, 12.

Ž. Delez nam prenosi da će Fuko „od sada voditi računa samo o iskazima“⁸⁵, i da ako je *arheologija* pokazala da se znanje ne može formirati u samom subjektu, i od samog subjekta, potrebno je da preispitamo drugo polje, polje iskaza. Polje iskaza nije polje čina govorenja i to je prva razlika koju pravi Fuko po ugledu na De Sosirovo⁸⁶ definisanje lingvistike. Njegovo odlično poznavanje Sosirove metode ga čini odlučnim misliocem koji je u stanju da samo „misli“ iskaze, i da na njima izgradi jednu novu arhitektoniku bez arhitekture znanja. Jezik je prvo polje koje će Fuko preispitati i upoređivati sa prirodom iskaza. Jezik jeste polazište za novi *sovoir*, ali njegova analiza nije ni gramatička ni lingvistička, već je epistemološka, u domenu jedne filozofije jezika. „U lingvistici se već dogodilo“⁸⁷ odvajanje stvari, cijepanje. „Iz riječi i jezika treba izvući iskaze“⁸⁸ ali to izvlačenje ne obezbjeđuje dominatnost jezika, ili njegovo više značenje u odnosu na iskaz. Iskaz, iako se izvlači iz „slomljenih“ riječi i jezika, ne smije se pojmiti postupkom geneze i isključivo tumačiti kao produkt jezika i kao ništa više, iskaz ima svoju jedinstvenost. Jezik je polazište jer je Fuko njegovo polje pojmiio kao i Ferdinand de Sosir kao „sistem relacija“⁸⁹. Fuko će ovaj sistem relacija primijeniti u svojoj arheološkoj analizi ali će ga postaviti na drugačiju poziciju, što ćemo vidjeti kasnije.

Perceptivno znanje, kako bi se moglo okarakterisati znanje koje se pojmi od stare Grčke, je znanje viđenja. *Vidar*; staroslovenska

---

⁸⁵ Delez, Žil: *Fuko*, IK ZS, Sremski Karlovci, 1989, 9.

⁸⁶ Ferdinand de Sosir: *Kurs opšte lingvistike*, IK ZS Sremski Karlovci, Novi Sad, 1996.

⁸⁷ Fuko, Mišel: *Arheologija znanja*, Plato i IK ZS Sremski Karlovci, Novi Sad, 1998, 17.

⁸⁸ Delez, Žil: *Fuko*, IK ZS, Sremski Karlovci, 1989, 58.

⁸⁹ Nojman, Iver: *Značenje, materijalnost, moć: uvod u analizu diskursa*, CCVO, Aleksandria Press, Beograd, 2009, 23.

riječ koja označava onoga koji zna, poznaje, rane bolesnika; koji će zbog toga znanja obezbijediti ozdravljenje (vidjeti znači znati), je pokazatelj jednog takvog perceptivizma koji po Fukou ali i po Blanšou⁹⁰, možemo zahvaliti Dekartovom učenju o umu⁹¹. Fuko, inspirisan Blanšovim radom, će jezik, a naposljetku i govor odvojiti od momenta viđenja jer „govoriti ne znači i vidjeti“⁹², sasvim je sigurno „ne govorimo ono što vidimo, niti vidimo ono što govorimo“⁹³.

Jeziku ne pripada iskaz, jezik nema tu snagu da obuhvati iskaz, jer „iskaz je uvijek događaj koji nije ni jezik, ni pismo, ne mogu u potpunosti iscrpiti“⁹⁴. Ferdinand de Sosir je umnogome djelovao na Fukoovo reformiranje pojma znanja. Fuko tvrdi kako „prije jezika nema znanja“⁹⁵, i da su ove dvije pojave uzajamno vezane što se može uporediti sa Sosirovom mnogo puta citiranom izjavom: „uzeta sama za sebe misao je kao neka kosmička magla u kojoj ništa nije omeđeno, nema unaprijed utvrđenih ideja, i ništa nije razgovjetno prije pojave jezika“⁹⁶. Zašto je cijela ova analiza usko vezana za jezik? Neminovno je da je Fuko transparentno usvojio Sosirovu formulaciju jezika kao „sistem čistih značenja“⁹⁷, ali i kao sam Sosir primijetio da

---

⁹⁰ Blanšo nastoji razdvojiti ovaj spojeni sistem percepcije.

⁹¹ Dekartovo poimanje uma je kritikovano od strane Fukoa.

⁹² Delez, Žil: *Fuko*, IK ZS, Sremski Karlovci, 1989, 66.

⁹³ Isto, 72.

⁹⁴ Fuko, Mišel: *Arheologija znanja*, Plato i IK ZS Sremski Karlovci, Novi Sad, 1998, 21.

⁹⁵ Žil Delez će pokazati kako je Fukoovo formulisanje učenja o iskazima, tako formirano da se znanje i iskaz pojavljuju istovremeno pa se može reći da „nema ničeg prije znanja, jer *sovoir* je kombinacija vidljivog i iskazivog.“ (Delez, Žil: *Fuko*, IK ZS, Sremski Karlovci, 1989, 56.)

⁹⁶ Ferdinand de Sosir: *Kurs opšte lingvistike*, IK ZS Sremski Karlovci, Novi Sad, 1996, 119.

⁹⁷ Isto, 323.

se traganje za smislom ne smije zatvoriti u „kutiju značenja“, nego da značenje i smisao nijesu isto, i kako se Sosir uputio putem značenja, Fuko se putem smisla obrušio na iskaz. Odakle ta jaka veza jezika, i smisla? Fuko vidi da se mnogo učilo o jeziku i njegovim konstrukcijama, a tako malo o samom govorenju, njegovom čistom polju; mora da se smisao, na kraju i znanje, sakrilo od krutih okoštavanja značenja, u govorenju. Pozicija značenja poslije moderne lingvistike Ferdinand de Sossira i Fukoovog poimanja iskaza, je potčinjena smislu, jer „značenje je... svakako jedan od elemenata smisla“⁹⁸. Jezik zbog svoje prirode koju karakteriše moderna misao, nikada „nije dat u cjelini“⁹⁹, i on nije sređenost, zaokruženost, gotovost. „Jezik je dakle dat u cjelini ili nije uopšte dat“¹⁰⁰, kod Fukoa jezik kao data cjelina ne može biti preduslov iskaza, već „biće jezik u *Riječi i stvari*“¹⁰¹, i ono „postoji jezik u *Arheologiji znanja*“¹⁰² nipošto sam dat jezik kao nezavisna tvorevina. Ovako postavljena situacija može navesti na pogrešan zaključak da je jezik preduslov *postojanja* iskaza, što i nije slučaj jer da „nema iskaza jezik ne bi postojao“¹⁰³, to znači da „dimenziju koja ga daje, ne treba brkati ni sa jednim drugim pravcem na koji upućuje“¹⁰⁴. Jezik sam za sebe i iskaz su na različitim nivoima postojanja, i njihova ravan se prepliće, dodiruje, iskazi su na rubu jezika, jezik postoji samo kao „sistem konstrukcija za

---

⁹⁸ Isto, 120.

⁹⁹ Fuko, Mišel: *Arheologija znanja*, Plato i IK ZS Sremski Karlovci, Novi Sad, 1998, 93.

¹⁰⁰ Delez, Žil: *Fuko*, IK ZS, Sremski Karlovci, 1989, 60.

¹⁰¹ Isto.

¹⁰² Isto.

¹⁰³ Fuko, Mišel: *Arheologija znanja*, Plato i IK ZS Sremski Karlovci, Novi Sad, 1998, 93.

¹⁰⁴ Delez, Žil: *Fuko*, IK ZS, Sremski Karlovci, 1989, 60.

moгуće iskaze“¹⁰⁵. Sada kada smo razgraničili vezu iskaza i jezika moramo odrediti čime je polje iskaza određeno, „pravilnost rečenice je uređeno zakonom jezika, stava zakonom logike, iskaz je određen samo diskurzivnim tvorevinama“¹⁰⁶.

6. Znak i načini iskaza

Znak je nezaobilazno sredstvo koje u lingvistici, epistemologiji, ali i filozofiji koristimo za formiranje i utemeljivanje znanja od strane subjekta saznanja. Prije smo spomenuli *subjekat iskaza*, koji se nipošto ne smije pomiješati niti zamijeniti sa *subjektom znanja*. Da skup znakova sačinjenih od strane označitelja postaje saznanje, je bila stara formula epistemologije. Označitelj, (subjekt utemeljivač) je jedan, a označenih objekata je mnogo. Saznanje je procesualno i svojstveno ili objektu ili subjektu. Sve su ovo stare formulacije koje u postmodernizmu postaju neodržive. Jedan Fukoov savremenik, E. Levinas,¹⁰⁷ je primijetio sa koje god strane saznanje krene, dolazi do svođenja subjekta na objekt ili obrnuto. Znak i skup znakova, su prije pojmljeni kao diskursi, pa čak i sam Ferdinand de Sosir ponekad upotrebljava ovaj pojam da opiše „elemente koji su duži od pojedinačne rečenice.“¹⁰⁸ Objekat koji stoji ispred „lica“ diskursa nije već dat, vječno stvoren, da bude interesantnije - on nikad nije dat. „Diskursi ne kao skup znakova, već kao prakse koje sistematično obrazuju objekte o kojima govore“¹⁰⁹.

---

¹⁰⁵ Fuko, Mišel: *Arheologija znanja*, Plato i IK ZS Sremski Karlovci, Novi Sad, 1998, 93.

¹⁰⁶ Isto, 126.

¹⁰⁷ Levinas, Emanuel: *Vrijeme i drugo*, Oktoih, Podgorica, 1997.

¹⁰⁸ Nojman, Iver: *Značenje, materijalnost, moć: uvod u analizu diskursa*, CCVO, Aleksandria Press, Beograd, 2009, 23.

¹⁰⁹ Fuko, Mišel: *Arheologija znanja*, Plato i IK ZS Sremski Karlovci, Novi Sad, 1998, 54.

Diskursi se prema znaku ne odnose isključujuće, već na drugačiji način. Diskursi naravno u sebi sadrže određene znakove, ali ne u pojmljenju, već u vezanosti znak-označitelj. Diskursi ne upotrebljavaju znakove da označe stvarnost, već čine „nešto više, upravo ovo više čini ih nesvodljivim na jezik i govor“¹¹⁰. U analizi treba omogućiti da se ono više pojavi i da ga opišemo, što će omogućiti analiza iskaza. Da li je moguće „rušenjem velikog označitelja“¹¹¹ sačuvati znak? Da li nam je znak potreban u analizi iskaza? Znak je minimalni pokretač za postojanje iskaza, jer „dovoljno je da ima znakova biće i iskaza“¹¹². Označitelj-znak je vezanost uzrok-posljedica, takva vezanost podrazumijeva kauzalitet i kontinuitet, od kojeg se Fuko još na samom početku nastojao distancirati, pokazujući kako je takav sistem nemoguć. Niz znakova može postati iskaz, ali mora se ispuniti odnosni uslov koji propisuje Fukoova teorija diskontinuiteta, koja je formulisana kao „specifičan odnos prema nečem drugom, koji se tiče niza samog, a ne uzroka“¹¹³. *Znak i iskaz* se moraju pojmiti u polju jezika, ali i u polju govora; nijesu iskaz i znak postavljeni od strane nijemog ispisivanja istina, modela itd; ali nijesu ni jednom ostavljen trag. „Ako se jedna stvar, jedna rečenica, jedan skup znakova, mogu nazvati iskazom, to nije zato što je tu jednog dana bio neko da ih izgovori ili da negdje ostavi proizvodni trag...“¹¹⁴, već zato što se može naznačiti položaj subjekta iskaza. Trag nije pokazatelj prisustva, niti naznačenje saznanja, niti osnova znanja jer „trag nije prisustvo

---

¹¹⁰ Isto.

¹¹¹ Žižek, Slavoj: *Znak-označitelj-pismo: prilog materijalističkoj teoriji označiteljske prakse*, BIGS, Beograd, 1979.

¹¹² Fuko, Mišel: *Arheologija znanja*, Plato i IK ZS Sremski Karlovci, Novi Sad, 1998, 93.

¹¹³ Isto, 97.

¹¹⁴ Isto, 104.

nego simulakrum prisustva... brisanje je svojstveno njegovoj strukturi“¹¹⁵, ovdje je pitanje „granice i presjeka a ne traga“¹¹⁶, tvrdi Fuko. Položaj subjekta iskaza je skriven u ono anonimno *se*, tvrdi Fuko, ali to nije subjekt saznanja (označitelj), jer modalitete iskazivanja ne možemo povezati sa jedinstvom „nekog subjekta bilo da se radi o subjektu kao čistoj instanci utemeljenja racionalnosti, ili o subjektu kao čistoj instanci empirijske funkcije“¹¹⁷. Diskurs kao način iskaza, je „najopštije polje iskaza“¹¹⁸, ali ujedno i najneodređenije, to polje je označilo „skup verbalnih performansi, ono što je proizvedeno kao skup znakova“¹¹⁹. Znak je mogućnost, ali i opreka, znak je sposobnost ali i ograničenje iskaza, znak je jedinstven, ali njegovo označavanje udvaja smisao, proizvodi ga. Na „preobilje označenog, jedan je označitelj“¹²⁰, taj jedan označitelj je zbačen, preispitan, pomjeren i načini iskazivanja nijesu neotuđivo njegovi, već su oni mogućnost prakse diskursa. Zbog ovakvog nesrazmjera, Fuko zagovara da jedna istina ne može postojati, već i tu primjenjuje pluralitet, zagovara da sistemi zbog toga velikog broja označenog, nastoje sve to sistemski sređeno „znanje“ pokazati kao istinu. Uzmimo u obzir da se u polju odnosa iskaza, diskurs pokazatelj moći, i da „nema znaka ili misli o znaku, koji bi bili od vlasti i samo od vlasti“¹²¹.

---

¹¹⁵ Derrida, Jacques: *Difference*, in *Critical Theory 1965*, University Press of Florida 1999, p134.

¹¹⁶ Fuko, Mišel: *Arheologija znanja*, Plato i IK ZS Sremski Karlovci, Novi Sad, 1998, 10.

¹¹⁷ Fuko, Mišel: *Arheologija znanja*, Plato i IK ZS Sremski Karlovci, Novi Sad, 1998, 59.

¹¹⁸ Isto, 88.

¹¹⁹ Isto, 116.

¹²⁰ Isto, 128.

¹²¹ Lyotard, Jean-Francois: *The Tensor*, in *The Lyotard reader*, Blackwell, Oxford UK, 1992, p3.

Diskurzivno polje je polje načina iskaza, ali je iskaz taj koji omogućava da se polje diskursa otvori. Ideologije daju jedan uređeni poredak, koji se formuliše tako što se iskazi ukrote u polje ideološkog djelovanja, i predstavljaju kao tvorevine ideološkog poretka, tu mora nastupiti rascjep jer „ideologija nužno poziva na nešto poput subjekta“¹²². Slavoj Žižek¹²³ suprotstavlja Fukoovoj analizi diskursa svoju kritiku ideologije, pa se čak vraća na stanje prije Altiserovog rascjepa, koji je, kako tvrdi Fuko, već počeo kod K. Marksa kao „epistemološka mutacija“¹²⁴. Altiser je učio kako „nauka crpi snagu iz ideologije“¹²⁵, ali se nazire bitna razlika sa Fukoom koji poslije formiranja učenja o iskazu, „priznaje da ideologija nije isključivo sazajnna“¹²⁶, nego ostaje kao način iskaza, ali ne opšti način mogućnosti. S. Žižek će iskoristiti Fukoovo tumačenje iskaza i njegovu vezu sa ideologijom, da bi pokazao kako se čak „ljudska prava pojavljuju kao lažne ideološke univerzalnosti“¹²⁷, što je produkt tvorenja diskursa. Iskazi skupljeni u ideološki korpus se predstavljaju univerzalno, jer „vladajuća klasa proizvodi ideologije koje odgovaraju njenim interesima“¹²⁸. Znak i ideologija su

---

¹²² Fuko, Mišel: *Spisi i razgovori*, Fedon, Beograd, 2010, 150.

¹²³ Feldner and Vighi: *Žižek beyond Foucault*, Palgrave Macmillan, New York, 2007, 13.

¹²⁴ Fuko, Mišel: *Arheologija znanja*, Plato i IK ZS Sremski Karlovci, Novi Sad, 1998, 13

¹²⁵ Feldner and Vighi: *Žižek beyond Foucault*, Palgrave macmillan, New York, 2007, 9.

¹²⁶ Fuko, Mišel: *Arheologija znanja*, Plato i IK ZS Sremski Karlovci, Novi Sad, 1998, 18.

¹²⁷ Žižek, Slavoj: *O nasilju*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2008, 125.

¹²⁸ Heking, Jan: *Fukoova arheologija u Hrestomatija 1926-1984-2004*, priredili: P. Milenković i D. Marinković, Vojvođanska sociološka asocijacija, Novi Sad, 2005, 129.

neraskidivo vezane teme, ona oponaša „označiteljski poredak“¹²⁹, ideologija je polazište za totalizaciju; ideologija je održiva samo ukoliko se temelji na fundamentu kauzalnosti, nužnosti i postupku skrivanja smisla. Analiza diskursa je polje otkrivanja tog skrivenog smisla, tog umnožavanja smislova: „smisao pošto se on skriva, pod onim što se pokazuje, i što on potajno udvaja; to znači da svaki diskurs ima moć da kaže nešto drugo nego što govori“¹³⁰. Diskurs posjeduje svoju realnost, jer time obezbjeđuje polje opšteg djelovanja iskaza, diskurs nije podređen jer „diskurs gubi svoju realnost time što se potčinjava poretku označitelja“¹³¹.

Rušenjem jednog skloništa mitova u igri totaliteta, oplakuje se „ta ideološka upotreba istorije“¹³². „Ideologija se ne isključuje naučnošću“¹³³, jer naučnost upravo može postati ideologija (što je dokaz medicinski diskurs¹³⁴), čak i isključivanjem ideologije nije uskraćena mogućnost djelovanja sređenog diskursa ideologije, koji proređenu scenu iskaza formira bogatstvom diskursa. U *Riječi i stvari* Fuko opisuje „četiri obrasca gramatike“ (atribucija, artikulacija, označavanje i derivacija), koja su za objašnjenje *bića jezika* bila značajna. Ta četiri obrasca su trebala obezbijediti gramatici važenje. Možemo reći da se u svakom polju važenja, bilo da je to ideologija, gramatika, medicina poseže za označavanjem kao rješenjem problema, kao *par*

---

¹²⁹ Žižek, Slavoj: *Paralaksa*, Anti barbarus, Zagreb, 2008, 106.

¹³⁰ Fuko, Mišel: *Arheologija znanja*, Plato i IK ZS Sremski Karlovci, Novi Sad, 1998, 128.

¹³¹ Fuko, Mišel: *Poredak diskursa*, Karpos, Beograd, 2007, 38.

¹³² Fuko, Mišel: *Arheologija znanja*, Plato i IK ZS Sremski Karlovci, Novi Sad, 1998, 19.

¹³³ Isto, 199.

¹³⁴ Fuko, Mišel: *Rađanje klinike; arheologija medicinskog opažanja*, Mediteraan publishing, Novi Sad, 2009.

excellence snagom koja obezbijeduje značenje. Iako je sam Sosir tvrdio da „filozofi i lingvisti su uvijek isticali da bez pomoći znakova mi ne bismo bili u stanju da razlikujemo dvije ideje na jasan i uvijek isti način“¹³⁵, moramo reći da za diskurs, znak sam i nije put kojim se otvara polje proizvodnje znanja, jer „individua ne posjeduje diskurs niti pravljenje diskurzivnih značenja“¹³⁶, kao ni polje važenja. Kako propozicije znaka, i njene „uslove nužnosti izriče epistema“¹³⁷, zbog toga ćemo u daljoj analizi posvetiti pažnju posebno Fukoovom poimanju *episteme*.

7. *Episteme (koncept polja iskaza)*

Opšte razumijevanja *episteme* kod Fukoa nije lako prezentovati, bez uporednog posmatranja dva konceptna polja iskaza u klasičnom dobu (dobu razuma) i postmodernom dobu (dobu ironije). Polje *iskaza* se obrazuje u trećoj formaciji kao *koncept*, *paradigma*, *forma*, *oblik*. Paradigma podrazumijeva druge paradigme, kao i njihovo preplitanje, prelaženje sa jedne na drugu itd. Paradigme podrazumijevaju logosno uređenje. Fuko utemeljenjem novog pojma *episteme* nastoji da se distancira od jedne *logofilije*¹³⁸ koja vlada u paradigmama. U promjeni *episteme* sa jedne na drugu nema kontinuiranog procesa, promjene su haotične, nemirne, uzburkane; ali postoji određena koherencija unutar jedne *episteme* koja nije nužno struktura. Fuko *episteme* ne vidi kao veliki čvor ili kao zapletenost velike teorije koju treba rasplesti i postaviti u poredak kontinuiteta, već kao

---

¹³⁵ Ferdinand de Sosir: *Kurs opšte lingvistike*, IK ZS Sremski Karlovci, Novi Sad, 1996, 118.

¹³⁶ Downing, Lisa: *The Cambridge Introduction to Michel Foucault*, Cambridge University Press, New York, 2008, p49.

¹³⁷ Isto, p48.

¹³⁸ Fuko, Mišel: *Poredak diskursa*, Karpos, Beograd, 2007, 38.

„prostor rasutosti“¹³⁹, takve rasutosti koja ne obuhvata sabrano znanje već fragmente istog. *Episteme* se prije smještala u polje uma, razuma i pripisivala joj se razna empirijska određenja, ali „*episteme* nije opšte stanje uma“¹⁴⁰, niti u svojoj rasutosti to može biti. *Episteme* se ne može osloboditi momenta igre i očvrnuti u kamenu formu tabele, koju su ispisivali u dobu klasicizma; ona je igra specifičnih postojanja, u složenom odnošenju spram uzastopnih razilaženja. „*Episteme* nije rov koji je zajednički svim naukama“¹⁴¹, niti tvorac tabela istina, niti pred-šema, uputstvo za ispisivanje istina, ona je *odmak*¹⁴² neke epohe, nipošto zbir znanja jedne epohe.

Fuko postmodernizmu ne suprotstavlja modernizam (kako to čine teoretičari¹⁴³), on postmodernizam¹⁴⁴ suprotstavlja dobu klasicizma. Kao izvrsni poznavalac rada mislilaca koji pripadaju kritičkoj teoriji društva, on tvori jednu kritiku klasičnog doba u više svojih djela. Prvo, temeljno preispituje *ludilo*, kao suprotstavljenu negaciju cijelom sistemu razuma koji vlada dobom klasicizma. Zaključuje, poslije arheološkog razmatranja koje je bilo usmjereno na ovaj oblik znanja, „da je ludilo bilo najpotrebnije razumu u dobu klasicizma“, da mu pokaže sve ono što

---

¹³⁹ Fuko, Mišel: *Spisi i razgovori*, Fedon, Beograd, 2010, 33.

¹⁴⁰ Isto, 34.

¹⁴¹ Fuko, Mišel: *Spisi i razgovori*, Fedon, Beograd, 2010, 33.

¹⁴² Isto, 33.

¹⁴³ Fuko za sebe kaže: „ja nisam teoretičar, ja sam ekperimentator.“ (Fuko, Mišel: *Spisi i razgovori*, Fedon, Beograd, 2010,168)

¹⁴⁴ Fuko period u kojem stvara ne naziva postmodernizmom, već modernizmom, iako njegovo učenje spada u postmodernizam. M. Epštajn će praviti razliku između postmoderne (umjetnost) i postmodernizma da bi objasnio ovakve pojave, gdje bi Fuko opet kao filozof pripao postmodernizmu. (M. Epštajn: *Postmodernizam*, Zepter books world, Beograd, 1998.)

on (razum) nije, principom isključenja. Fuko će u ovom djelu¹⁴⁵ pokazati kako je „ludilo veći oblik znanja od razuma“¹⁴⁶. *Arheologija* primijenjena na „epohu razuma“ (klasicizam) je u raslojavanju otkrila da je znanje koje se otkriva ludilu van granica uređenosti, i ono je spoljašnje i nije zatvoreno zakonitostima subjekta.

U svim ovim formulacijama se vješto krije već ispletena kritika „instrumentalizacije uma“¹⁴⁷ koja se nazire u preispitivanju ludila. Nije to jedina sličnost, možemo tvrditi čak da je za projekat istorije kaznenih disciplina takođe Fuko podstrek našao u djelima mislilaca kritičke teorije društva, tvrdi P. Krstić¹⁴⁸. Fuko kaže da se u doba klasicizma „čovjek bojao i za svoj razum, jer je vladalo ubjeđenje da je ludilo podsvjesno“¹⁴⁹, i kako da ljudi budu sigurni da i oni sami nijesu ludi. Vlada strah od upućivanja znanja na spoljašnjost, na polje van subjekta koje *otkopava arheologija* znanja. Ovo već uveliko možemo uporediti sa obrazovanjem pojma prosvjetiteljstva u T. Adornovoj (T. Adorno) i M. Horkajmerovoj (M. Horkheimer) *Dijalektici prosvjetiteljstva*, koja glasi: „prosvjetiteljstvo, shvaćeno u najobuhvatnijem smislu kao napredujuće mišljenje, oduvijek je slijedilo cilj oslobađanja ljudi od straha i postavljanja ljudi za gospodare“¹⁵⁰.

---

¹⁴⁵ Fuko, Mišel: *Istorija ludila u doba klasicizma*, Nolit, Beograd, 1980.

¹⁴⁶ Što naslućuje nezaobilaznu sličnost sa Ničevim opisom - kada pokušava da oda počast najvećim filozofima svog vremena on ih naziva ludim filozofima.

¹⁴⁷ T. Adorno i M. Horkheimer: *Dijalektika prosvjetiteljstva*, IP Veselin Masleša, Sarajevo, 1974.

¹⁴⁸ Krstić, Predrag: *Subjekt protiv subjektivnosti: Adorno i filozofija subjekta*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju i I.P. Filip Višnjić, Beograd, 2007, 34-35.

¹⁴⁹ Film: *Michel Foucault, Par Lui-même*, Arte France, BFC productions, 2003.

¹⁵⁰ Isto, 17.

Klasično doba je oformilo paradigmu koju će Fuko nazvati *epistemom klasičnog doba*. U klasično doba, postupak formiranja znanja, skupova znanja se odvijao po principu identiteta, determinacijom i derivacijom. Postupak „primjene principa identiteta i razlika“¹⁵¹ je doveo do mutacije epistemološkog uređaja, na šta ne treba u prostom postupku gledati kao na negativan događaj. *Epistemu klasicizma* je uređivao čovjek za koga se u tim uređenjima nije moglo naći mjesto, jer čovjek se nije mogao svrstati u „tabele istinitosti“¹⁵². Epistema doba klasicizma, ne razlikuje objekte govorenja i jezik, kao ni govor i akt govora; takva razlika će se napraviti tek poslije Fukoove *arheologije*. Čovjek tako uskraćen samim aktom govora biva otuđen i odsutan jer „u klasičnoj epistemi nema mjesta za čovjeka kao objekta znanja“¹⁵³. Iz aspekta formiranja klasične *episteme* proizlazi zaključak koji se skrivao od samog početka: znanje i nauka nijesu isto, i za Fukoa „humanističke nauke, nijesu nauke uopšte“¹⁵⁴. *Episteme* doba klasicizma, se temelji na mirnim formulama racionalnosti, gdje je jezik struktura sistematizovana u poretku razvoja *ratia*. Epistema doba klasicizma, je uvijek imala za polazište *ratio* i kao osnovu je uzimala vezanost *episteme* sa *mathesis*¹⁵⁵, ali je nemoguće očekivati, pokazuje Fuko, da je današnje vrijeme (epoha, era) nastavak razvoja duha racionalnosti koji je otpočeo u doba klasicizma; teško je očekivati da se nastavi rast, što je u potpunosti suprotno ubjeđenju T. Kampanele (T. Campanella) da se „saznajni značaj istorije oslanja kako na činjenicu da je stvarnost proces promjena, tako

---

¹⁵¹ Smart, Barry: *Michel Foucault*, Routledge. London, 2004, 25.

¹⁵² Isto.

¹⁵³ Smart, Barry: *Michel Foucault*, Routledge. London, 2004, 25.

¹⁵⁴ Isto, 28.

¹⁵⁵ *Riječi i stvari; arheologija humanističkih nauka*, Nolit, Beograd, 1971, 121.

i na činjenicu da ljudsko saznanje raste tokom vjekova¹⁵⁶. Za *episteme* ovog doba priroda je bila govor, govor stvar prirode. „Riječi i stvari su živjeli u harmoniji“¹⁵⁷, razvrstani su u znaku sličnosti i osnovane u *episteme*, koje temelj imaju u simboličko-magijskom shvatanje stvari i riječi. *Episteme* je počinjala sa *ratiom* a završavala u tmimi nejasnoća „duhova epohe“. Vrijeme je da se preispita prošlost i da se putem legitimacije, a ne uništenja, uspostavi jedno novo učenje jer kako uviđa U. Eko (U. Eco), „postmodernizam stvarno prošlost ne može uništiti, jer njeno uništenje vodi u tišinu, pa se mora sve to ponovo razmotriti, ali samo ovaj put sa ironijom, što neće biti baš naivno“¹⁵⁸. *Arheologija znanja* neće nastojati da učutka glas prošlosti njegovim postavljanjem u red stvari ili riječi; nego će postaviti temelje za buduća razmatranja *episteme*.

Hajde, da sada *episteme* razmotrimo sa „ironijom“, ne u postavci *episteme* kao „nauke o redu“¹⁵⁹, već u horizontu njene rasutosti. „Postmodernizam pokazuje određene karakteristične crte, kao što su: ironija, refleksivnost itd.“¹⁶⁰, ali i karakterističnu *epistemu*, koju Fuko naziva *modernom epistemom*. Moderna *epistema* nas vodi iz ranijih, tihih, racionalnih tokova znanja, u rascjepu gdje se sukobljavaju, rasipaju, otkidaju snage znanja koje tvore mrtvilo svakog poduhvata humanizma. To je mjesto prisustva ironije, koja se ogleda u tome da se proglašavanjem

---

¹⁵⁶ Suhodolski, Bogdan: *Moderna filozofija čoveka*, Nolit, Beograd, 1972, 648.

¹⁵⁷ Isto.

¹⁵⁸ Eco, Umberto: *Postmodernism, Irony, The Enjoyable*, Secker and Warburg, London, 1983, 67.

¹⁵⁹ *Riječi i stvari; arheologija humanističkih nauka*, Nolit, Beograd, 1971, 121.

¹⁶⁰ Hutcheon, Linda: *Postmodernism*, in *Encyclopedia of contemporary literary theory*, University of Toronto Press, Toronto, 1993, 612.

smrti čovjeka nastoji sačuvati sam čovjek. Put kojim treba poći ne ocrtavaju humanističke nauke jer kako sluti Fuko one „će prije dovesti do smrti čovjeka, nego do njegove apoteoze“¹⁶¹. Za modernu *episteme* je karakteristično da svako temeljno proučavanje subjekta, vodi u dubine gdje subjekta više nema. Čak je i Ž. Lakan (J. Lacan) pokazao da kod neurotičara, ono što oni govore jesu strukture, jezik, sistem jezika, ali da to ne govori subjekt. Predmet ove *episteme* je ispitivanje zakona koji vladaju iskazima i diskursima jednog doba, bez pozivanja na kakav subjekt saznanja. Epistemološki prelomi, koji su evidentni kod Fukoa, nijesu sa razlogom i nijesu posljedica nekog većeg poretka *episteme*, oni su naprosto bezrazložni. Put od jedne *episteme* prema drugoj nije „glatak i progresivan već eksplozivan i rasparčan“¹⁶², zato je teško govoriti o nastavku duha racionalnog razvoja, iako *episteme* imaju unutrašnju koherenciju, spoljašnošću ne dozvoljava da se svedu na kalup, jer „unutrašnja logika i spoljašnja epistemologija ne idu pod ruku znanju“¹⁶³. Ono što je za Liotara i „Žižeka vrsta metanaracije to je za Fukoa epistema“¹⁶⁴, sa bitnim razlikovanjem po pitanju subjektiviteta. „*Episteme* je tiranski kalup za misli“¹⁶⁵, zbog čega Fuko nastoji da na ozbiljan način preispita teoriju *episteme*, da bi ponudio čvršći osnov maglovitim teorijama o duhu vremena, stilu epohe itd. Zauzeti stav prema određenoj epistemi „daje snagu arheologiji

¹⁶¹ Film: *Michel Foucault, Par Lui- même*, Arte France, BFC productions, 2003.

¹⁶² Oliver, Paul: *Foucault The Key Ideas*, Teach Yourself, London, 2010, 21.

¹⁶³ Isto, 24.

¹⁶⁴ Feldner and Vighi: *Žižek beyond Foucault*, Palgrave Macmillan, New York, 2007, 108.

¹⁶⁵ Marić, Sreten: *Egzistencijalne osnove strukturalizma*, u *Riječi i stvari: arheologija humanističkih nauka*, Nolit, Beograd, 1971, 23.

da se pozabavi nagomilanim slojevima¹⁶⁶. Smatram da ima osnova da zauzmemo stav prema epistemi i da se uputimo na dalje razmatranje arheologije. Teorije moći konstituišu uslove da neki diskurs bude istinit, preispitivanjem ovih uslova Fuko nas upućuje da „treba da kopamo u istoriji, pa otuda i *arheologija episteme*“¹⁶⁷. Ali dok se ne stvore uslovi da se preispita *arheologija*, obratimo pažnju na momente iskaza potom i na *arhiv*; sve u službi jednog koraka ka *arheologiji* znanja.

8. Iskaz (odvajanje od opažaja, definisanje u govoru)

Počnimo sa iskazima, što će možda izgledati nemoguće, jer je iskaze „nemoguće posredno čitati pa ni izreći“¹⁶⁸, ipak iskazi su ti koji nijesu nikad skriveni. Iskaz za razliku od smisla koji je nevidljiv i koji se skriva, ima drugačije paradoksalno stanje, naime „iskaz istovremeno nije vidljiv i nije skriven“¹⁶⁹, on je u nemogućnosti da se skriva zbog svoje funkcionalnosti, ali ipak nije vidljiv jer je „dat kroz materijalnu gustinu, odmah iščezava čim se pojavi“¹⁷⁰. Iskaz sam sebi definiše uslove, mjesto i polje pojavljivanja. Ovo polje pojavljivanja nije okamenjeno u strukturama opažaja subjekta, već iskaz sam po sebi definiše svoje uslove pokazivanja.

Štaviše sami uslovi pokazivanja su nemogući, jer iskazi nije su prisutni u objektima, već samoživo poput neke „divlje

---

¹⁶⁶ Visser, Rudi: *Michel Foucault, philosopher? A note on genealogy and archaeology*, in *Parrhesia* No. 5, Open Humanities Press, 2008, 15.

¹⁶⁷ Butler, Christopher: *Postmodernizam, kratak uvod*, TKD Šahinpašić, Sarajevo, 2007, 47.

¹⁶⁸ Delez, Žil: *Fuko*, IK ZS, Sremski Karlovci, 1989, 58.

¹⁶⁹ Isto, 22.

¹⁷⁰ Fuko, Mišel: *Arheologija znanja*, Plato i IK ZS Sremski Karlovci, Novi Sad, 1998, 109.

misli“¹⁷¹ formiraju svoja polja pojavnosti, koja definiše režim iskaza. Ovo je Fukoova reakcija na fenomenologiju, koja je toliko bila omražena u Francuskoj za njegovog života. Režim opažaja mora biti zbačen režimom iskaza; režim zurenja¹⁷², viđenja, je režim utemeljujućeg subjekta, produkt jedne inter-subjektivnosti. Iskaz i njegova prevlast, očituje se u Fukoovoj *Arheologiji znanja*. Polazna tačka ova dva režima je posve drugačija, za iskaz je polazište sam govor i akt govorenja, dok je za fenomen „polazna tačka pismena ili usmena artikulacija rečenice“¹⁷³, a ne iskaza, što u ovom polju zatvara fenomenološki metod u okvire lingvističkog, gramatičkog izučavanja; zato Fuko gradi novu metodu za režim iskaza. Istorijski koncept će naći svoju primjenu i ovdje, samo u cilju raskidanja sa fenomenologijom, obezbjeđujući da „iskazivo kao ono vidljivo i sadašnje i prošlo“¹⁷⁴ ostane predmet epistemologije a ne fenomenologije. Zbog ovakvog stanja sa iskazom, može se dovesti u pitanje njegov identitet, ali Fuko odličnom metodičkom igrom tu opasnost izbjegava, objašnjavajući da „iskaz nije identičan sa nekim odlomkom materije“¹⁷⁵ već njegov identitet varira. Fuko u definisanju iskaza pokazuje svoju antisupstancijalističku težnju, ali i ograđivanje od transcendentnog subjektivizma. Iskaz nema predodređeno značenje, stalno fiksirano, formirano

---

¹⁷¹ Marić, Sreten: *Egzistencijalne osnove strukturalizma*, u *Riječi i stvari; arheologija humanističkih nauka*, Nolit, Beograd, 1971.

¹⁷² Fuko, Mišel: *Rađanje klinike; arheologija medicinskog opažanja*, Mediteraan publishing, Novi Sad, 2009

¹⁷³ Fuko, Mišel: *Arheologija znanja*, Plato i IK ZS Sremski Karlovci, Novi Sad, 1998, 103.

¹⁷⁴ Delez, Žil: *Fuko*, IK ZS, Sremski Karlovci, 1989, 56.

¹⁷⁵ Fuko, Mišel: *Arheologija znanja*, Plato i IK ZS Sremski Karlovci, Novi Sad, 1998, 111.

„gotovim sintezama“¹⁷⁶ totaliteta, već je iskaz *ilokutoran*, što znači da u samom govornom činu donosi značenje. Iskaz je nominalistički određen, ali ga Fuko u svojoj individualizaciji odvajava od pojma imena, govoreći da se „ime određuje svojom mogućnošću da se ponovi, dok je iskaz izvan svake mogućnosti da se ponovi“¹⁷⁷, što je suprotno opštoj osobini iskaza koju smo iznijeli na početku¹⁷⁸. Zaključujemo da je iskaz paradoksalan objekat, zbog ponavljanja materijalnosti, koja su karakteristična za specifičnu iskaznu funkciju. Iskaz se mora pojmiti i kao ponavljanje, jer je on sam po sebi ponavljanje, ali „to što ponavlja je nešto drugo“¹⁷⁹, ne ponavlja samog sebe u svojoj opštosti. Iskaz nije put koji zatvara antiteza, nije ponavljanje spolja određenog postupka, već polje djelovanja pravilnosti koje sam postavlja. Zbog pravilnosti, iskaz treba razlikovati od suda i rečenice, jer „ono što nam se čini kao ispad, sa stanovišta reči, rečenice, sudova, postaje pravilo sa stanovište iskaza“¹⁸⁰. Takođe treba razlikovati tipologiju iskaza koja stoji „nasuprot tipologiji sudova, kao i nasuprot dijalektike rečenica“¹⁸¹, što će rezultirati da Fukoa, S. Žižek opiše kao: „perverzno antidijalektičara *par excellence*“¹⁸². „Iskaz je jedinica diskursa, kao što

---

¹⁷⁶ „Pojmovi razvoja – progresa i evolucije mentaliteta i duha su gotove sinteze“: (Fuko, Mišel: *Arheologija znanja*, Plato i IK ZS Sremski Karlovci, Novi Sad, 1998, 27.)

¹⁷⁷ Fuko, Mišel: *Arheologija znanja*, Plato i IK ZS Sremski Karlovci, Novi Sad, 1998, 97.

¹⁷⁸ Vid. fusnotu 14.

¹⁷⁹ Delez, Žil: *Fuko*, IK ZS, Sremski Karlovci, 1989, 19.

¹⁸⁰ Isto, 16-17.

¹⁸¹ Isto, 14.

¹⁸² Feldner and Vighi: *Žižek beyond Foucault*, Palgrave macmillan, New York, 2007, 13.

je rečenica jedinica jezika¹⁸³, ali takođe iskaz nije rečenica, niti jedna druga forma jezika, iskaz nije sud niti jedna druga forma deduktivnih analiza, niti postoji neki tekst ispod iskaza, jer „čak ni idealni tekst ne bi bio iskaz“¹⁸⁴. Iako se analiza iskaza rodila iz razmatranja govora, moramo se ograditi da Fuko ne pretenduje da analiza iskaza bude „totalni iscrpni opis govora ili onoga što je rečeno“¹⁸⁵, jer to prosto nije posao analize iskaza, makar ne u njenim epistemološkim okvirima koji su nametnuti unutar *Arheologije znanja*. Razmatrati iskaze, vršiti njihovo rasipanje (analizu), posmatrati ih i zuriti u njih, u iskaze po sebi, ne znači „tražiti sa one strane svih tih analiza, i [insistirati] na jednom dubljem nivou, na izvjesnoj tajni, ili korijenu govora koje bi one ispuštale“¹⁸⁶, jer ne postoji skrivena tajna koju treba da analiza iskaza otkrije, a nije moguće ni u njih zuriti. Naprosto, iskazi su na svome mjestu, i „ispod vidljivih iskaza nema tajnih iskaza“¹⁸⁷. Govor nije fundament iskaza u onom odnošenju gdje bi iskaz bio transcendentan, ali ni antropološki, iskaz nije stvar opisa metafizičkih koncepcija. Iskaz je govor, ali „govor u instanci svoga pojavljivanja i načina bivanja“¹⁸⁸ ne govor u analizama sistema jezika. Može se postaviti pitanje – pa gdje je tu granica? Granica govora i iskaza nije odvajajuća, već naprotiv „ni skriven, ni vidljiv, iskazni nivo je na granici govora“¹⁸⁹, ali

---

¹⁸³ A. McHoul and W. Grace: *A Foucault Primer Discourse, Power and the Subject*, Routledge, London and New York, 1993, p36.

¹⁸⁴ Garsija, Horhe: *Filozofija i njena istorija*, Filip Višnjić, Beograd, 2002, 198.

¹⁸⁵ Fuko, Mišel: *Arheologija znanja*, Plato i IK ZS Sremski Karlovci, Novi Sad, 1998, 117.

¹⁸⁶ Isto, 121.

¹⁸⁷ Isto, 129.

¹⁸⁸ Isto, 122.

¹⁸⁹ Isto, 121.

iskazni nivo nije iza govora, kao skrivena „potka“ govora. Pošto je utvrđena jedna analiza iskaza, treba se osloboditi „transcendentalne usmjerenosti“¹⁹⁰, koja stalno postavlja pitanje korijena govora, a ne govora samog. Ovim postupkom Fuko suspenduje govornog subjekta, i pita se za same mogućnosti govora bez subjekta. Subjektat, kako smo to naslutili i prije, označavajući govor (vršeci označavanje nad govorom) „poništava svoju realnost, ako se svrsta u red označavajućeg“¹⁹¹. Iskaz nije usmjeren na individualni subjekat, niti na kolektivnu svijest, nego na anonimno polje čije oblikovanje omogućava određenje mjesta govornog subjekta. Cijelo ovo razmatranje ćemo završiti proročanstvom koje nam je Fuko ostavio još u raspravi *Riječi i stvari* kojom je preorekao nastajanje nove ere, u kojoj „samosvjesni govor nije o čovjeku ili o mislećem subjektu, već o govoru samom“¹⁹².

9. Rijetkost (prvi momenat analize iskaza)

„Misliti iskaze bez subjekta“, izgleda paradoksalno skoro čak i neizvodljivo. Fuko konstituiše novooblikovanu scenu govora, koja će omogućiti da se misle iskazi, ali i da se konstituiše veza između diskursa i iskaza. Za Fukoovu epistemologiju, tumačenje iskaza, iako paradoksalno, uistinu je neophodno za razmatranje znanja. Iskazi mogu oformiti skalu zavisnosti, ali ne u arheološkom ispitivanju, to se može desiti u prirodnoj istoriji¹⁹³

---

¹⁹⁰ Fuko, Mišel: *Arheologija znanja*, Plato i IK ZS Sremski Karlovci, Novi Sad, 1998, 123.

¹⁹¹ Delez, Žil: *Fuko*, IK ZS, Sremski Karlovci, 1989, 57.

¹⁹² Heking, Jan: *Fukoova arheologija u Hrestomatija 1926-1984-2004*, priredili: P. Milenković i D. Marinković, Vojvodanska sociološka asocijacija, Novi Sad, 2005, 178, 137.

¹⁹³ „Prirodna istorija je skup pravila za pravljenje niza iskaza“ (Fuko, Mišel: *Arheologija znanja*, Plato i IK ZS Sremski Karlovci, Novi Sad, 1998, 62).

(na primjer). Nizovi su svojstveni naukama, ali kao što smo pokazali iskazi nijesu ti koji prave nizove zavisnosti. Iskaze u njihovoj rijetkosti zahvataju totaliteti, i formiraju te nizove, umnožavajući smisao. Iskazi su rijetki, pa tu rijetkost mora i uzeti u obzir sama analiza iskaza, kao i učinak te rijetkosti. Kod ideologija taj učinak je da se na iskaze kače konstrukcije znanja koje odgovaraju vladajućim sistemima. Ne postoji korelacija u iskazu, on nije napunjen nekim bićem u odnošenju sa drugim, iskaz u svom odnošenju je referencijalan, i ispunjen je zakonima mogućnosti, pravilima postojanja; tako konstituiše polje pojavnosti. U takvoj mreži pravila, nema pravilnosti jer nije iskazu svojstvena uređenost već manjkavost kojom je okružen, zato on kao tvorac pravilnosti pretpostavlja duge iskaze, i ne postoji „iskaz koji ne pretpostavlja druge iskaze“¹⁹⁴. Izvršen je obrt analize diskursa, koja je sada upućena na načelo, zakona rijetkosti. „Svaki iskaz je nosilac jedne pravilnosti“¹⁹⁵ i on ne može biti odvojen od nje, ali ta pravilnost nije sam zakon rijetkosti, jer pravilnost podrazumijeva skup zakona koje sam iskaz postavlja u jednu odnosnu pravilnost, zakon dolazi spolja i može biti prekinut, pravilnost ne. Žil Delez objašnjava da su Fukoovi iskazi suštinski rijetki „ne samo *de facto* već i *de jure*“¹⁹⁶, ne postoji mogućnost da se iskaz odvoji od zakona rijetkosti, koji sam propisuje. Ovo postepeno može ličiti kao da individua originalnošću treba da preoblikuje tu rijetkost, kako u svom naporu treba da proizvede što originalniji iskaz, ali slučaj nije takav. Iskazi sami nijesu u mogućnosti stvaranja individue što smo već pomenuli, zbog oborenog subjektiviteta, pa samim tim tvrdnja da rijetkost otkriva polje originalnosti je netačna, jer

---

¹⁹⁴ Fuko, Mišel: *Arheologija znanja*, Plato i IK ZS Sremski Karlovci, Novi Sad, 1998, 108.

¹⁹⁵ Isto, 157.

¹⁹⁶ Delez, Žil: *Fuko*, IK ZS, Sremski Karlovci, 1989, 10.

„iskazi jesu rijetki ali nema potrebe da budemo originalni da bi ih proizveli“¹⁹⁷. Ovdje se naprosto moramo zapitati: „Zašto se malo toga može reći?“¹⁹⁸, a ne „zašto je samo malo toga rečeno?“¹⁹⁹, jer se ovo pitanje odnosi na trenutak formulacije sa svim prazninama, bjelinama, i nijemošću spoljašnjosti koja je ujedno i drugi momenat analize iskaza.

10. Spoljašnjost (drugi momenat analize iskaza)

Iskaz je uvijek uhvaćen u jednu igru spoljašnjosti, u igru nije-mog mnoštva neutemeljenog *cogita*, mišljenja spoljašnjosti kroz formulaciju „ja govorim“. Spoljašnjost se misli kao momenat iskaza, gdje nije više cilj mislećeg subjekta da svede na unutrašnje forme sve spoljašnje oblike, nema mišljenje mišljenja, već sam govor. Spoljašnjost je prije bila određena zadatkom da suprotnosti unutrašnjosti i spoljašnjosti svede vraćanjem spoljašnjosti na uređenost unutrašnjeg *cogita*. U analizi iskaza ne smije biti upućivanja na subjekt, niti na konstruktivni *cogito*. Suspendovanje režima subjekta ima za cilj da polje iskaza vrati na njegovu rasutost. Cilj je da iskazi u spoljašnjosti svog sistemskog oblika, budu vraćeni „njihovoj čistoj rasutosti“²⁰⁰. Analiza iskaza se smješta na nivo onoga „kaže se“²⁰¹, jer spoljašnjost se ne može u analizi iskaza svesti na unutrašnje strukture, jer režim iskaza ima apsolutnu prednost u spoljašnjosti. „Iskaz ne treba posmatrati kao prevod sa mentalnog na materijalni plan, već kao preobražaj u svojoj empirijskoj skromnosti“²⁰². Ovakva pozicija

---

197 Isto, 11.

198 Isto.

199 Isto.

200 Fuko, Mišel: *Arheologija znanja*, Plato i IK ZS Sremski Karlovci, Novi Sad, 1998, 131.

201 Isto, 133.

202 Isto, 132.

se ne treba shvatiti kao otvaranje puta mogućnostima, potencijalima itd, jer u pojmljenu spoljašnost u domenu iskaza, „čitava stvarnost je ispoljena“²⁰³. Na kraju samo treba razlikovati spoljašnjost i eksteriornost, govoru je svojstvena spoljašnjost, a viđenju eksteriornost, koja će poprimiti drugačije formulacije kada se primjeni *arheologija*. Vrijeme iskaza nije prijevod mračnog vremena u vidljivu hronologiju, ali takođe nije kontinuirano izlaganje spoljašnjosti.

11. Gomilanje (treći momenat analize iskaza)

Treći momenat analize diskursa koji treba otkloniti, ili makar preispitati, su specifični oblici gomilanja. Kako Fuko dolazi do problema gomilanja? Prisutna je u totalizaciji ogromna vrijednost dokumenta, kao sjećanja, pamćenja; u transcedencijama je prisutno, opet neko sjećanje, prisjećanje itd. Ovakve formulacije pretpostavljaju subjekt, i gomilanje u ovom shvatanju se može osuditi i biti podvrgnuto otklonu, jer polje iskazne analize ne mogu biti uređeni dokumenti istorije kontinuiteta. Postoji trijada „čitavanje traga-odgonetanje-pamćenje“²⁰⁴ koja je svojstvena jednom istoricizmu, kontinuitetu, možda čak i lancima zaključivanja, ali ne i analizi iskaza. Iskazna analiza ne smije da dozvoli to pounutrašnjenje, koje nužno donosi pomenuta trijada, već mora da iznese nove oblike, koji neće biti sjećanje. Fuko će pokazati da će gomilanju postati svojstveni sljedeći pojmovi „zbrojivost, preostajanje, povratnost“²⁰⁵. Iskazu u njegovoj specifičnosti, gomilanje obezbjeđuje očuvanje i mogućnost ponavljanja. Gomilanje je poput Bergsonovog poimanja

---

²⁰³ Delez, Žil: *Fuko*, IK ZS, Sremski Karlovci, 1989, 10

²⁰⁴ Fuko, Mišel: *Arheologija znanja*, Plato i IK ZS Sremski Karlovci, Novi Sad, 1998, 133.

²⁰⁵ Isto, 134–135.

vremena kao sjećanja, koje sve u sebe sabira, ali opet ne dokumentuje, kao zbir svih trenutaka, što je momenat zbrojivosti iskaza. Preostajanje je momenat analize iskaza koji zamjenjuje gomilanje, koji obezbijедуje da se iskaz ponovi. Povratnost je momenat koji nosi sa sobom sam iskaz, konstruiše svoju prošlost koja je u tragovima sadašnjosti sa diskontinuitetom. Fuko nastoji da se oslobodi svih prethodnih formulacija koje bi mogle naslutiti subjekat. Analiza iskaza u svojoj opisnosti iskaze uzima u gustini gomilanja u kojoj su uhvaćeni. *Arheologija* je ta koja će se pozabaviti ovim nagomilanim znanjima unutar epistema, koja su se slagala vjekovima.

Fuko je zamijenio traganje za totalitetom, analizom rijetkosti; mišljenje transcendentnog utemeljenja, opisom odnosa spoljašnjosti; traganje za porijeklom, analizom gomilanja.

12. Kratak rezime o iskazu

Iskaz postiže svoju funkciju, tek u vršenju svoje funkcije, i to ne kao jedinica govora što smo već par puta istakli, već kao proces (akt) govora. U funkcionalnosti govora se postulira funkcija iskaza. Ta funkcija nije zatvorena nije unaprijed predodređena, niti se može pripisati iluziji, ili intuiciji, ona ostvaruje svoju funkcionalnost suvereno. Kako u svom djelovanju postaje ilokutoran, takođe postaje funkcionalan, opet ne u polju univerzalija koje nude pragmatičari. Iskaz u svojoj rasutosti, ne smije biti događaj zbijen na jednom mjestu u jedno vrijeme, jer zbijanjem iskaza, on više nije predmet govora nego jezika, on postaje parče materije, supstancija. U slobodi svojeg diskontinuiteta iskaz se mora pojmiti van okvira paralelograma na kojem misle matematičari, pa je za njih i moguć Nikolas Barbaki (Nicolas Bourbaki)²⁰⁶. Iskaz je najbolje zamisliti kao cirkularni, on nije

---

²⁰⁶ Kolektivni pseudonim većeg broja matematičara.

potlačen željama, naprotiv on cirkuliše i sprečava da se neka želja ostvari. Iskaz nije u službi interesa, nego naprotiv u kruženju, sprečava interese da djeluju. Iskaz, konačno, sprečava/dozvoljava sve pomenuto, ali i formiranje polja borbi, prisvajanja i suparništva. Analiza nikada nije bila upućena samo na govor, niti na njegove jedinice, ali iskaz jeste jedinica govora, ipak njeno polje je polje funkcionisanja, a ne podjele i periodizacije. Analiza iskaza je pomjerena sa jedinica govora na polje vršenja iskazne funkcije. Konačno, iskaz treba pojmiti kao događaj koji nije ograničen prostornim dimenzionalnostima, ali u empirijskoj skromnosti je eksplozivan i protežući, poput udesa koji krivi objekte, cijepa stvari i riječi. Iskaz ne iscrpljuje sve rečeno, jer „nikad nije sve rečeno, iskaze izučavamo na granici koja ih odvaja od onoga što nije rečeno“²⁰⁷. Diskontinuitet koji je metodički primijenjen i na analizu iskaza, izaziva ovo rušenje linearnosti, prostornosti, pa na kraju i vremena. Ne treba zaključiti da je iskaz prevod „mračnog vremena“, ćutljivog i manjkavog, na „vidljivu hronologiju“: urednu, spregnutu; vrijeme ostaje otvoreno u svojoj mračnoj veseloj rasutosti. Iskaz nije kalup periodizacije zbog toga nije jedinica govora, već otvorenost funkcije, jer djelovanje polja iskaza nije isparčano – ono djeluje u cjelishodnoj funkcionalnosti. Polje iskaza, ali ne i sam iskaz, nije skup linearnih nepokretnih površina „koji prekidaju plodni momenti, već oblast koja je u cjelini aktivna“²⁰⁸. Ovo je funkcionalno objašnjenje koje daje jasniji odgovor na pitanje: „Zašto nije potrebno da budemo originalni, da bismo stvarali iskaze?“. Polje iskaza je suvereno i cjelovito aktivno. Ova aktivnost iskaz ne čini vezanim za jedno polje, fiksiranost u cjelini, jer nikad „nismo u jednom sistemu, već neprekidno prelazimo iz

---

²⁰⁷ Fuko, Mišel: *Arheologija znanja*, Plato i IK ZS Sremski Karlovci, Novi Sad, 1998, 129.

²⁰⁸ Isto, 157.

jednog sistema u drugi, čak i unutar jednog jezika“²⁰⁹. U svojoj neposlušnosti prema sistemu, iskaz nije „ni lateralan ni vertikaln, već je transverzalan“²¹⁰, ne zato što ima anarhističku funkciju, već zato što su iskazna pravila, na njegovom sopstvenom nivou, a ona su neuhvatljiva kao „snovi“²¹¹. Formalizacija iska za nije cilj analize, jer formalno iskaz je i sama „krivulja ali to što predstavlja nije iskaz“²¹². Kontekst nema snagu analize iskaza i nema tu umješnost, on ništa ne objašnjava, forma u ovom primjeru ostaje iskaz, ali kontekstom to što krivulja govori neće postati iskaz, ili objasniti iskaznu funkciju krivulje. Svaki iskaz je upućen na neki iskaz, što ga čini neodvojivim od jednog pravilnog mnoštva, pravilnog na svom nivou pravilnosti to jeste na samom nivou drugih iskaza. Iako je upućen na mnoštvo, to ne znači da se to mnoštvo otvara kao prema vidljivim formama koje su očigledne kao gramatička i logička struktura. Iskaz je u svojoj pravilnosti i odnosnosti sa drugim neposredno nevidljiv. Nijedan iskaz, iako nije neposredno vidljiv, nema neko latentno postojanje, on govori ono što govori i on se tiče samo onoga što je stvarno izrečeno. U svoj svojoj nevidljivosti, iskaz jedini ima vidljive vlastite zakone i autonomiju, samim tim sebi obezbjeđuje prvenstvo, koje ne označava svodljivost. Delezovim riječima: „vidljivosti ne ostaju svodljive na iskaze“²¹³.

Najzad iskaz pripada diskurzivnoj tvorevini kao što rečenica pripada tekstu, a stav deduktivnom skupu, „čime sam doveo iskaz u vezu sa diskursom“²¹⁴. Kao i kod samih iskaza, nikad

---

²⁰⁹ Delez, Žil: *Fuko*, IK ZS, Sremski Karlovci, 1989, 13.

²¹⁰ Isto.

²¹¹ Isto, 16.

²¹² Isto, 19.

²¹³ Delez, Žil: *Fuko*, IK ZS, Sremski Karlovci, 1989, 55.

²¹⁴ *Fuko*, Mišel: *Arheologija znanja*, Plato i IK ZS Sremski Karlovci, Novi Sad, 1998, 126

nije sve rečeno, tako da postoji mogućnost da ni ovdje nije sve rečeno; mada smo nastojali da pomjerimo granicu.

13. Osvrt na analizu diskursa

Kada je veza iskaza i diskursa jasna i kada se ocrta granica cjelokupne analize, možemo istaći osnovne misli vezane za diskurs. Značenje diskursa za Fukoa nije jedinstveno, ono i ne treba biti jedinstveno određenje, niti ga treba tražiti na putu determinacije. Naprotiv on nastoji da umnoži značenje diskursa što je moguće više, da bi mu obezbijedio njegovo široko djelovanje. „Diskurs može da govori o svemu“²¹⁵, pa po njegovoj zakonitosti njegov smisao se ne može svesti na jedinstvenu formulaciju. U slučaju analize diskursa, koji ima ovako umnoženo značenje, teško je povući jasnu crtu između metode i teorije, ali se jedno sa sigurnošću može tvrditi – „Fukoova analiza diskursa se ne može shvatiti kao kritičko preispitivanje teorije diskursa“²¹⁶. Fuko kritikujući zapadnu misao, govori da se ona postarala da ostavi što manji prostor između govora i mišljenja, da bi se govor shvaćen kao jezik zatvorio u totalitet. Postoji još jedna opasnost, shvatiti diskurs kao opšte „pravo da se govori“²¹⁷, pa čak i opasnost poistovjećivanja uma sa diskursom. Um i diskurs imaju drugačije postojanje i Fuko nije cilj da smjesti um ni u jedno od tih polja. Najveća nepravda koja se može nanijeti Fukoovoj analizi diskursa, jeste misliti da će ona kao produkt, imati težnju da povрати izgubljeni totalitet, ili „totalitarne periodizacije“²¹⁸. Opis

---

²¹⁵ Fuko, Mišel: *Poredak diskursa*, Karpos, Beograd, 2007, 37.

²¹⁶ A. McHoul and W. Grace: *A Foucault Primer Discourse, Power and the Subject*, Routledge, London and New York, 1993, 31.

²¹⁷ Fuko, Mišel: *Arheologija znanja*, Plato i IK ZS Sremski Karlovci, Novi Sad, 1998, 74.

²¹⁸ Isto, 161.

diskursa prije Fukoa je drugačije formulisan, on je bio vezan za subjekt i konstituisao se iz subjektivnosti i metodski se nije razmatrao. Fuko je „odbio da analizu diskursa veže za subjekt“²¹⁹. Sada ova analiza dobija novi teorijski okvir, postepeno gubi univerzalnost. Kao posljedica toga se otvara vidik da ne postoji neki univerzalni diskurs, tačnije da diskurs kao univerzalija ne postoji (u *Rađanju biopolitike*²²⁰ će pokazati da univerzalije ne postoje, i da nijesu naprosto date). Kako diskurs, ima svoja propisana pravila, on se ne može dovesti u vezu potlačenim, sa poslušnim tijelom (subjektom). Za diskurs „subjekt je ništa“²²¹, i njega ne treba shvatiti polazeći od nekog čistog subjekta koji prethodi diskursu, već u njegovoj mogućnosti da iskazi koji ga sačinjavaju, mogu biti istiniti. Dijan Mekdonel (Diane MacDonnell)²²² tvrdi suprotno - da se diskursi mogu posmatrati kao specijalna funkcija jezika. Prije smo pokazali da diskurs zalazi (transformiše) i van jezika, što je bogatstvo Fukoove analize diskursa. Kritika Edvarda Saida (Edward Said)²²³ se uglavnom oslanja na tvrdnju da na diskurs može uticati čak i jedan autor i jedan tekst; tvrdeći takođe da je Fuko unizio empirijsku vrijednost autora i individualnog teksta. Daglas Ferklaf (Douglas Fairclough)²²⁴ će pomjeriti diskurs sa polja iskaza na polje

---

²¹⁹ Isto, 214.

²²⁰ Fuko, Mišel: *Rađanje biopolitike (Predavanja 1978-1979)*, Svetovi, Novi Sad, 2005.

²²¹ Heking, Jan: *Fukoova arheologija u Hrestomatija 1926-1984-2004*, priredili: P. Milenković i D. Marinković, Vojvodanska sociološka asocijacija, Novi Sad, 2005, 136.

²²² Mecdonel, Diane: *Theories of discourse*, Oxford Press, Oxford, 1986.

²²³ Said, Edward: *Orientalism*, Penguin, 1978, 23.

²²⁴ Fairclough, Douglas: *Discourse and Social Change*, Dology, London, 1992.

znanja, ali u sferi striktnog socijalnog *praxisa*. Gilbert i Mulkej (Gilbert, Mulkey)²²⁵, su na svojstven način definisali diskurs, uz njegovo proširenje i na pisane tekstove; čak ni Jens Bartelson (Jens Bartelson), koji je bio Fukoov učenik nije zadržao originalnu mnogostrukost poimanja diskursa. Tako se otvara lepeza teoretičara koji imaju specifična tumačenja i gledanja na diskurs, pa čitavu ovu otvorenu raznolikost svedimo Fukoovom izjavom: „Najveća istina nije u onome što je diskurs bio ili činio, nego u onome što je govorio.“²²⁶

Diskurs je u svojoj realnosti bio potpun sa svojim pravilnostima, jedino u polju akta govora. Tu realnost je diskurs gubio postavljanjem skamenjenog subjekta utemeljivača, koji je trebalo da diskursu obezbijedi nužnu linijsku progresivnost. Zato, zaključimo – „diskursi se moraju tretirati kao diskontinuirane prakse.“²²⁷ Diskurs može izgubiti svoju realnost nametanjem kalupa univerzalnog posredovanja, stoga moramo vratiti diskursu njegov karakter događaja, i bezupitno moramo odbaciti suverenost označitelja. Unutrašnjost diskursa nije rješenje njegove analize, nego gola spoljašnjost njegove pojavnosti i regularnosti, njegova unutrašnjost kao i unutrašnjost tijela se može ispitati onda kada diskurs više nije diskurs, a unutrašnjost nam neće donijeti saznanja o njegovoj aktualnosti, jer je više ne posjeduje. Diskurzivni odnosi u unutrašnjosti ne teže da izgrade retoričke sklopove, ne povezuju međusobno pojmove i riječi, niti su upućeni na proizvodnju rečenica, stavova itd.

Taj poredak tijela je i događaj, i on nije ni „supstancija, ni akcidenција, ni kvalitet, niti proces“²²⁸. Analiza diskursa je

---

²²⁵ Gilbert and Mulkey: *Opening, Pandora's box; Asociological Analysis of Scientist Discourse*, Cambridge University Press, Cambridge, 1986.

²²⁶ Fuko, Mišel: *Poredak diskursa*, Karpos, Beograd, 2007, 12.

²²⁷ Isto, 40.

²²⁸ Fuko, Mišel: *Poredak diskursa*, Karpos, Beograd, 2007, 43.

upućena ne samim diskursima, niti tumačenju istih jer to nije polje govora, već u preddiskurzivna iskustva. Diskurs ne može biti objektno, „tanka površ dodira“²²⁹, niti je sukob stvarnosti i jezika, već je skup pravila svojstven diskurzivnoj praksi. Analiza tih pravilnosti, koje svoje mjesto obrazovanja nemaju ni u svijesti, ni u mentalitetu, je upućena na sam diskurs, i na pravila koja se nalaze u polju diskursa. Diskursi u vrsti se međusobno ne isključuju u odnosu na druga polja iskaza nego je njihovo odnošenje uključujuće i konstruiše se jedna vertikalna zavisnost između diskursa. „Sistem vertikalne zavisnosti“²³⁰ se ne smije shvatiti kao težnja da se pređe od teksta do mišljenja, već prebivanje u dimenziji diskursa. Dimenziju diskursa ne smijemo shvatiti kao neutralni element na kojem se ocrtavaju pojmovi i ideje saznanja. Cilj analize diskursa jeste da održi bogatu, mnogostruku, razuđenost koja se gubi, rastače, u jednom nediferenciranom *logosu*. „Ovdje nije cilj da se diskurs neutralizuje“²³¹, neutralizacija je svojstvena totalitetu, ovdje je cilj sačuvati razuđenost diskursa. Ova razuđenost ne čini diskurs praznim, već ga karakteriše „u isti mah punina i beskrajno bogatstvo“²³². Diskurs ne treba analizirati sa pozicije „ko šta kaže?“, već u smislu uslova određene istinosne vrijednosti, mogućnosti da budu izgovoreni.

14. Pitanje moći

Diskurse, uči nas Fuko, treba da shvatamo kao pravilne i određene serije događaja. Jezik je skup struktura, hladnih bez realnosti, bez funkcionisanja; diskurs je jedinica funkcionisanja,

---

229 Isto, 54.

230 Isto, 80.

231 Isto, 53.

232 Isto, 128.

što ga otvara prema moći, kroz polje događaja. Ovako shvaćen diskurs, sa uključenjem momenta rijetkosti iskaza, svojim postojanjem, ali ne i primjenom, postavlja pitanje moći. Diskurs, stoga, postaje „moć koju treba zadobiti“²³³, jer istiniti diskurs od kada je Sofist prognan, izaziva strah i poštovanje, i potrebu da mu se pokorimo, divimo, da mu uskliknemo. Subjekt shvaćen kao poslušno tijelo, je polje djelovanja moći, resurs kojim se postiže *pravo na život*²³⁴. Ruši se mit koji je postavila filozofija čovjeka u prethodnim epohama, mit o „čovjeku tvorcu vlastitih moći“²³⁵. Iskaz, i njegova analiza je bila neophodna da bi se pokazalo, kako se u polju mogućnosti znanje i moć povezuju „poveznicom zvanom diskurs“²³⁶. Kakve posljedice ima ova veza, diskursa i moći? Posljedice su takve da vladajući sistemi istina, stvaraju nova znanja za odgovarajuće klase ljudi, samo u cilju zadobijanja moći, tj. istine se instrumentalizuju zarad ostvarivanja moći. „Znanje je postalo moć“²³⁷, to je u redu, ali nikako ne treba da ovo vidimo kao priliku za otvaranje glasa vjerovanja, jer je uistinu otvoren samo glas govora. Svoju primjenu i snagu diskurs zadobija, jer je po stanju stvari, ustrojen ne univerzalnim jezikom, nego prirodnim smrtnim jezikom koji ga vezuje za realnost, ali takođe njegovo polje ostaje otvoreno prema moći, kao i sve ono što se veže za poredak istina. Znanje

---

²³³ Fuko, Mišel: *Poredak diskursa*, Karpos, Beograd, 2007, 9.

²³⁴ Fuko, Mišel: *Istorija seksualnosti I; zelja za znanjem*, Karpos, Beograd-Loznica, 2006.

²³⁵ Suhodolski, Bogdan: *Moderna filozofija čoveka*, Nolit, Beograd, 1972, 399.

²³⁶ Viks, Džefri: *Fuko za istoričare*, u *QT*, godina II broj 5-6, januar-april, FOD Srbija, Beograd, 2011, 20.

²³⁷ Heking, Jan: *Fukoova arheologija u Hrestomatija 1926-1984-2004*, priredili: P. Milenković i D. Marinković, Vojvođanska sociološka asocijacija, Novi Sad, 2005, 129.

kao takvo nije konstruisano univerzalnim logosom, već praksama što dozvoljava da se moć ustroji nad znanjem, tvrdi Delez. Ipak, nivo sudara istine i laži na nivou suda unutar diskursa nije proizvoljno postavljen, već ima svoju pravilnost, ali uzaludnost se nazire kada se u tom sudaru naslućuje nasilje i institucija. Fuko ne nastoji da odvoji istinu od moći, naime istina nije predmet analize iskaza, već da rasturi jednu hegemoniju. Hegemonija je stanje, oblik, koje se pokazuje kao prirodno, toliko ujednačeno, uređeno, nesporno, da se prezentuje kao prirodno stanje. Hegemonija se mora odvojiti i od istine i od moći, jer takva prezentacija u jednom diskursu nije cilj analize. Tijelo je polje djelovanja politike, ali objekt znanja je taj koji treba da obezbijedi moć. Iako je moć predmet genealoške analize, ipak smo ovdje napravili kratak pregled i to samo pojedinih momenata koji će imati važnost za dalje razmatranje znanja. Zaključimo Fukoovim riječima: „Ništa nije fundamentalno, to je ono što analizu društva čini interesantnom. Zbog toga me ništa drugo ne iritira koliko ova istraživanja koja se predstavljaju kao metafizička. Sve što stvarno postoji su samo recipročne relacije i permanentni jaz između intencije i relacija“²³⁸.

U analizi diskursa i njegovog odnosa, postoje tri momenta²³⁹ odnošenja, treći momenat je relacija između diskursa, ova relacija je ključna za methodsko razmatranje znanja koje slijedi poslije preispitivanja nagomilanog diskursa (*arhiv*). Momenat gomilanja se reflektuje i na analizu diskursa, a u mogućnosti odnošenja diskursa sa drugim diskursima se krije temelj za dalje razmatranje arhiva.

---

²³⁸ Rabinow, Paul: *The Foucault Reader*, Pantheon Books, 1984, 45.

²³⁹ „Realni, reflektivni, relacije između diskursa“ (Smart, Barry: *Michel Foucault*, Routledge. London, 2004, 33.)

15. Arhiv

Govor je usko povezan i sa samim arhivom, jer će on biti zakon onoga što može biti rečeno koji će singularno davati mogućnost iskazu da se pojavi kao događaj. Arhiv nije suma tekstova, dokumenata, niti je ustanova, već cjelokupni sistem iskaza, koji ovdje moramo razumijevati dijelom kao događaj i dijelom kao stvar. Ovaj Fukoov arhiv nema tromosti arhivalija, jer je oslobođen međa vremena i prostora, jer je on biblioteka svih biblioteka. Vanvremen i autonoman, bez predodređenosti sistema, arhiv je „opšti sistem obrazovanja, i preobrazovanja iskaza“²⁴⁰. Teško je opisati sam arhiv, jer je on neopisiv u svom totalitetu, ali je nezaobilazan u svojoj aktuelnosti, on je uvijek sada i uvijek ovdje, bez vremenitosti i bez prostornosti. On ne skuplja prašinu na iskazima, on nije zaboravljeno tvorenje zalih znanja. Arhiv, kao i njegov opis se počinje razvijati u svojim mogućnostima počev od diskursa koji upravo prestaju da budu naši. Njegovo počinjanje je vezano još i za momenat same izvanske aktualizacije, ali i za mjesto počinjanja u procesu razdvajanja u odnosu na vlastite diskurzivne prakse. Uslove radnji, kao i njihove nivoe, polja, itd, determiniše arhiv, i tu je Fuko više nego jasan, tvrdi I. Nojman. Arhiv su nagomilani diskursi, i ta analiza se nipošto ne smije razumijevati kao analiza jezika, jer Fuko kaže: „moj predmet nije jezik, već arhiv“²⁴¹. Nad tim predmetom se ne sprovodi tema totalizacije, već diferencijalna analiza, koju omogućavaju diskursi sa svojim analizama. Opis arhiva je posao arheologije. Takođe, ne smijemo upasti u zamku da osnove za analize tražimo u vezi sa fundamentalnim projektom,

---

²⁴⁰ Fuko, Mišel: *Arheologija znanja*, Plato i IK ZS Sremski Karlovci, Novi Sad, 1998, 141.

²⁴¹ Fuko, Mišel: *Spisi i razgovori*, Fedon, Beograd, 2010, 21.

ili sa izvedenom igrom mnijenja. Arhiv, njegova odredba kao i funkcija je višestruka, on je sistem iskazivosti iskaza kao događaja, on ne čuva i pamti njegovo pojavljivanje, nego u korijenu iskaz-događaj omogućava njegovu iskazivost. Drugi momenat se ogleda u funkcionisanju; ako arhiv obezbjeđuje samu iskazivost, onda mu je obezbijeđena i funkcionalnost. Treći momenat koji otkriva neraskidivu vezanost arhiva i iskaza, jeste da arhiv opisuje opšti sistem obrazovanja i preobrazovanja iskaza.

16. Arheologija i znanje

Opis arhiva ne treba isključivo shvatiti u polju onoga što je bilo, već u jednom polju arheološkog raslojavanja koje konstituiše i ono kako postaviti nove osnove za kasnija istraživanja, a ta kasnija istraživanja su „zadavanje rapidnog puta jedne nove analize, koju će Fuko nazvati genealogijom“²⁴². Mi se nećemo baviti genealoškim periodom, zadržaćemo se na arheološkom, u njegovom metodskom razmatranju, mada je „analiza diskursa genealoška po dizajnu, a arheološka po metodu“²⁴³. Mada se moramo složiti da *arheologija* označava upravo to raslojavanje, koje nije upućeno prema prošlosti, već prema budućim formulacijama. Epohe gomilaju mase ljudskog razumijevanja, stvaraju slojeve koje „postepeno oslobađa *arheologija*“²⁴⁴. *Arheologija*, naime nema za cilj objašnjavanje razvoja naučne misli, već samo bavljenje uslovima nužnosti. „*Arheologija* nije istorija

---

²⁴² Machado, Roberto: *Archaeology and epistemology in Michel Foucault Philosopher, French and German translation* ed. Timothy J. Armstrong, Wheatsheaf, Harvester, 1992, 5.

²⁴³ Feldner and Vighi: *Žižek beyond Foucault*, Palgrave macmillan, New York, 2007, 9.

²⁴⁴ Rabinow, Paul: *The Foucault Reader*, Pantheon Books, 1984, 20.

stvari ili fenomena ili ljudi²⁴⁵, ona je prije istorija datih nužno-
sti svemu spomenutom. *Arheologija* tako postaje, istorija svih
istorija, bez stalnog realnog objekta. *Arheologija* konstituise, ne
istorijske puteve kontinuiteta, već puteve mogućnosti da se isto-
rijske analize sistema misli izučavaju. *Arheologija* nije upućena
na nizove događaja, već se kroz dijahroni stav upućuje na
diskurzivne prakse. Nikada dovršeno, konačno, gotovo, u pot-
punosti iscrpljeno objelodanjivanje arhiva, opisuje horizont na
kome se otkriva polje koje pripada arheologiji. Taj horizont sa
sobom nosi: opis diskurzivnih tvorevina, analizu iskaznog polja
itd. Diskurs je na meti opisa arheologije, samo kao specifične
prakse u elementu arhiva. *Arheologija* se ne smije poistovjetiti
sa istorijom ideja, jer ona ne nastoji da izrodi likove iza diskur-
sa, ona se bavi diskursima kao predmetom, ona ne traga iza
diskursa već je upućena na diskurse same, i ona se ne bavi inter-
pretacijama. Za razliku od nje, istorija ideja je opis neprozirnih
kontinuiteta i vraćanja, i ponovno uspostavljanje razvoja u okvi-
ru linearnog oblika istorije. *Arheologija* nije povratak, već
rascjep, ona ne nastoji da ponovo uspostavi ono mišljeno, nego
da opiše jednu vezu diskursa sa predmetom. Kao i iskaze, tako i
arheologiju treba razlikovati u odnosu na jezičke analogije, i
logičke istovjetnosti, jer to nijesu predmeti arheologije već
iskazne homogenosti, koje se svrstavaju unutar slojeva.
Protivrječnosti koje se mogu naslutiti u stablu izvođenja jednog
diskursa, nijesu za arheološki analizu prividi koje treba
prevazići, već objekti koje treba opisati. Arheološka analiza
spram tih protivrječnosti ne zauzima stav isključenja, već nastoji
da pokaže kako na nekom dubljem nivou postoji ravan izmi-
renja; i ta protivrječnost ostaje unutra. Arheološka analiza indi-
vidualizuje u protivrječnosti diskurzivne tvorevine, i ona se ne

---

²⁴⁵ Downing, Lisa: *The Cambridge Introduction to Michel Foucault*,
Cambridge University Press, New York, 2008, 370.

obraća jednoj nauci već jednom spletu, bez težnje da ga totalizuje. Nesporno joj pripada određivanje pravila formiranja jednog skupa iskaza, ali ne i proizvodnja diskursa, jer bi onda *arheologija* bila disciplina, koju Fuko pojmi kao „princip kontrole nad produkcijom diskursa“²⁴⁶. *Arheologija* analizira stepen i oblik prijemčivosti nekog diskursa, ali takođe za nju identično i kontinuirano nije ono što treba ponovo naći na kraju analize. *Arheologija* rasčlanjuje sinhronizovane poretke, praveći rezove, koji ne predstavljaju ometanje analize već je to sastavni dio njene analize. Za arheologiju „mračno jedinstvo“²⁴⁷ je gubitak aktualnosti, ali i samog fundamenta za analizu, protivrečja treba da bujaju, i da se rasipaju, ne postoji koherentnost iskaza koji se analizira. *Arheologija*, ovako formulisana, ne može i ne smije da posegne za interpretacijama, ali takođe se odupire da u svoju upotrebu uvrsti i formalizaciju. *Arheologija* ne kruži oko iskaza u iščekivanju da se otkrije ono što nije rečeno, jer „*arheologija* je audio-vizuelna arhiva“²⁴⁸. Slojevi koji se otkrivaju arheologijom, nijesu stvar prošlosti jer postoji jedna „*arheologija* sadašnjosti“²⁴⁹, to je moguće jer je *arheologija* metoda. Arheološka metoda, daje dovoljno jake temelje filozofskoj težnji da uništi „sakralne aure koja se obavijala tradicijama“²⁵⁰. *Arheologija* nije isključiva i ona ne osporava mogućnost novih iskaza, što se i da pretpostaviti u njegovoj aktualnosti, i nezatvorenosti u sistem prošlog, ali takođe rasčlanjuje svu nepreispitanu sinhroniju. Iako metoda, ona će postati analiza koja će obezbijediti

---

²⁴⁶ Fuko, Mišel: *Poredak diskursa*, Karpos, Beograd, 2007, 28.

²⁴⁷ Fuko, Mišel: *Arheologija znanja*, Plato i IK ZS Sremski Karlovci, Novi Sad, 1998, 166.

²⁴⁸ Delez, Žil: *Fuko*, IK ZS, Sremski Karlovci, 1989, 55.

²⁴⁹ Isto, 56.

²⁵⁰ Nojman, Iver: *Značenje, materijalnost, moć: uvod u analizu diskursa*, CCVO, Aleksandria Press, Beograd, 2009, 67.

nove epistemološke tvorevine, koje će postati najuticajnije u epohi postmodernizma.

Znanje je predmet arheološke analize, ali ne kao saznanje, niti kao stvar nauke, i ne kao psihološko tumačenje polja učenja. Znanje je prestrukturirano, na posve drugačiji način poslije iscrpnog opisa arheologije, u njemu *cogito* ustupa mjesto spontaniteta govora (ono postaje jezik)²⁵¹, napuštaju se strukture jezika i subjekta, nema ni znanja ni saznanja. Recepcija intuicija, koja je bila moguća po pravilu kontinuiteta je zamijenjena receptivitetom svjetlosti, tj. novim poimanjem prostora i vremena. Vidljivosti predmeta nijesu oblici predmeta već oblici osvjetljenja, jer tek kada stvari i predmeti dođu u dodir sa svjetlošću postaju vidljivi. Znati ih, je poput munje, reflektivno, jer znanje je sačinjeno od te dvije sredine, svjetlosti i jezika, viđenja i govorenja. Svijet nije u saučešću sa znanjem, zato se morao negirati subjekt saznanja, „napolje sa ko? i kome?“²⁵², znanje oslobođeno subjekta se otvara prema horizontu govora; dok spoznaja „ne postoji za Fukoa a za Lakana je tek samo mit“²⁵³. Horizont govora tako postavlja znanje kao ono o čemu se može govoriti unutar jednog diskursa. Znanje je definisano raznim pragovima²⁵⁴ ali sam prag naučnosti ne čini sveobuhvatnost znanja, jer ima znanja i van nauke, ima znanja koja su nezavisna od nauke, ali nema znanja bez jedne diskurzivne prakse, a svaka

---

²⁵¹ Delez, Žil: *Fuko*, IK ZS, Sremski Karlovci, 1989, 65.

²⁵² Heking, Jan: *Fukoova arheologija u Hrestomatija 1926–1984–2004*, priredili: P. Milenković i D. Marinković, Vojvodanska sociološka asocijacija, Novi Sad, 2005, 134.

²⁵³ Žižek, Slavoj: *Znak-označitelj-pismo: prilog materijalističkoj teoriji označiteljske prakse*, BIGS, Beograd, 1979, 206.

²⁵⁴ „Prag pozitiviteta, prag epistemologizacije, prag naučnosti, prag formalizacije.“ (Fuko, Mišel: *Arheologija znanja*, Plato i IK ZS Sremski Karlovci, Novi Sad, 1998, 200–200.1)

diskurzivna praksa se može definisati znanjem, koje ona obrazuje. *Arheologija* je upravo zbog ovakvog stanja stvari našla oslonac za svoje analize u znanju, iako im se oblasti razlikuju. Volja za dubinskim znanjem, nije volja za istinom koja je nužno povlačila za sobom isključenje, zabranjenu riječ itd, već je volja za dubinskim znanjem koje je Fuko smjestio u uslove mogućnosti govora. Diskurzivne prakse nemaju korespondentan odnos sa naučnim elaboracijama, jer se jedna nauka lokalizuje u jednom području znanja, van toga područja vladaju nesvedenosti, i ona tako ne apsorbuje predmet znanja, već ostaje u traženju znanja ispod znanja. Znanje je jedan praktični raspored, „uređaj iskaza“ i vidljivosti, ispod znanja nema ničeg. Ovdje možemo formulirati da Fuko misli „diskurs kao tijelo znanja“²⁵⁵, poslušni dio znanja na kojem su „preteče započeli, mutaciju znanja, a kasnije naučnici dodavali, zidali nova“²⁵⁶. Fuko je rigidni nominalista po pitanju humanističkih nauka, ali i nije oštar u epistemološkim formulacijama, on „znanje ne osniva samo u relacijama u polju iskaza nego i u objektima, praksama, institucijama itd.“²⁵⁷. To treba razumjeti ovako – znanje jeste polje u kome subjekt (ne kao subjekt spoznaje) zauzima stav da govori o objektima kojima se bavi u svome diskursu, na pragu naučnosti. Da se izjasnimo L. Vitgenštajnovim (L. Wittgenstein) riječima – nauka je lokalizovana u polju znanja i igre, ali njegovo razumijevanje „nauka ne treba shvatiti kao iluzije ili pseudonauke“²⁵⁸. Lirika ima ekspresivnu funkciju jezika, dok je nauka sistem teorijskih

---

²⁵⁵ A. McHoul and W. Grace: *A Foucault Primer Discourse, Power and the Subject*, Routledge, London and New York, 1993, 26.

²⁵⁶ Filipović, Mileva: *Uvod u opštu sociologiju*, Univerzitet CG, Podgorica, 2010, 81.

²⁵⁷ Rouse, Joseph: *Power/ Knowledge*, in *The Cambridge Companion to Foucault* ed. Gary Gating, Cambridge University Press, New York, 2006, p113.

²⁵⁸ Smart, Barry: *Michel Foucault*, Rutledge, London, 2004, 29.

znanja, tvrdi R. Karnap (R. Carnap)²⁵⁹, dok je Fuko znanje doveo do takve pozicije da su „poezija i nauka jednako znanje“²⁶⁰. Ni logičari ni formalisti nijesu dostigli tu tačku znanja, ni formulacije govora, ali su zato „toliko toga rekli o njegovim pravilnim konstrukcijama, a šta da se radi sa samim govorom u punini njegovog živog tijela?“²⁶¹ Sve do sada izloženo, je odgovor na ovo pitanje, i ova rasutost, sama sluti da je metodički postupak pravilno primijenjen. Do smrti čovjeka je dovelo kameno posmatranje govora od strane nauka, bez živosti govora u samom saznanju. U prilog tome Fukoovo zavještanje se vidi i na kraju *Arheologije znanja*, kada kaže „sasvim je moguće da ste ubili boga pod teretom svega onoga što ste rekli, ali nemojte misliti da ćete od svega ovoga načiniti čovjeka, koji će živjeti duže nego on“²⁶².

17. Zaključak

Mišel Fuko, mislilac diskontinuiteta, koji sebe nije nazivao filozofom, je stvarao i mislio u grču rasipanja i raslojavanja. Ovaj genijalni *redukcionista*, primjenom arheološke metode, otkriva nam kako ne postoji jedna cjelovita istina, ali i da je poredak kauzaliteta, progressa neodrživ u novoj epohi. Istorija je model njegove misli, on po tome modelu misli sve, on je odličan *arheolog* ideja, ali još bolji *geneolog* moći, *čitalac* i *mislilac svega*. M. Šapiro (M. Shapiro)²⁶³, tvrdi kako je Fuko insistirao

---

²⁵⁹ Karnap, Rudolf, *Filozofija i logička sintaksa*, Jasen, Nikšić, 1999, 24.

²⁶⁰ Delez, Žil: *Fuko*, IK ZS, Sremski Karlovci, 1989, 26.

²⁶¹ Fuko, Mišel: *Arheologija znanja*, Plato i IK ZS Sremski Karlovci, Novi Sad, 1998, 122.

²⁶² Isto, 226.

²⁶³ Shapiro, Michael: *Language and Political Understanding*, Yale University Press, 1981.

na tome da „se čita sve i proučava sve“²⁶⁴. Misllilac kojeg nazivaju *arhivarom*, da bi se izbjegla totalizacija mišljenja, kritički je poljuljao temelje saznanja kroz analizu diskursa, ali je i u spregnutu strukturu udahnuo neobuzdani nemir živog govora. Preispitane su hegemonije, raskrinkane su stvari i riječi, oboren je sistem jezika, a otvorena sloboda akta govorenja. Znanje se od sada nalazi u spontanitetu jezika, u slobodi diskontinuiteta, u rasutosti iskaza, u smrtnosti živog govora.

Dubinsko znanje koje se prikazalo u raslojavanju (pred licem *arheologije*) nije znanje koje se temelji u paru znak-označavajuće; srušen je temelj subjekta, koji je bio shvaćen kao kreator znanja. On ostaje prividno kreator znanja, samo kroz proizvodnju istina, koje su toliko umnožene, da se izgubila svaka svrsishodnost. *Arhivar* neće da misli mišljenje, on neće da daje primjere subjekta, on će da oslobađa znanje okova prisilne gotovosti kontinuiteta. Istoricismam je odbačen, kroz prikaz nemoći pred diskontinuitetom iskaza. Istorija je istorija diskontinuiteta, znanje je ne mišljenje tog diskontinuiteta, već relacija iskaza. Iskaz nije polje logike, jezika, sintakse, itd. Iskaz je autonomno konceptualno, rješenje za jedinicu govora, tj. akta govorenja. Fuko je misllilac diskontinuiteta, ali i spontaniteta; jer jedno drugo pretpostavlja na raznim nivoima. Prostor i vrijeme nijesu „mogućnost stvari da budu“²⁶⁵, ali nijesu ni granica svodljivosti na unutrašnje konstrukcije subjekta, već predmet igre svjetlosti jezika, tj. oblik osvjetljenja. Zašto se ta nova reflektivna forma znanja morala baš povezati sa svjetlošću? Jer i sama svjetlost podrazumijeva diskontinuitet, oslobođenost od nužnosti. Polje diskursa, koje je polje iskaza, je moguće ukoliko je moguć diskontinuitet, a on je nesporno i uvijek moguć. *Arheologija znanja* nije nastojanje da se dâ iscrpan opis svega,

---

²⁶⁴ Isto, 130.

²⁶⁵ F. D. E. Šljajmaher: *Dijalektika 1811*, Oktoih, Podgorica, 1999, 56.

već je ona više način, nego opis. *Arheologija* je u pristupanju istoriji analizom prezentovala diskontinuitete. Zaključujemo – „*arheologija znanja* nije ništa drugo do način na koji se pristupa određenoj stvari“²⁶⁶.

Zakonitost koju postavlja iskaz sebi, je njegov nivo egzistencije, je njegovo govorenje, i ono je uvijek njegovo, i u granicama iskaza, ali i van njih. Iskaz je jedinica diskursa, koja će omogućiti da se preispita znanje. Znanje je, u novom metodskom svjetlu, odvojeno od nauke, opet iscijepano na komade, slojeve, podijeljeno na pragove. Mišljenje nije više centar znanja, raslojavanje arheologije nam pokazuje kako je sada centar pomjeren na iskaz koji postaje samo polje funkcionalizacije znanja. Otkriva se neraskidiva veza prethodnih nauka, sa sistemima moći. Otkriva se arhiv, koji je nagomilani diskurs i na Fuko primjenjuje diferencijalne analize, koje će nazvati *arheologijom*. *Arheologija* će označiti oslobađanje nagomilanog razumijevanja. Razum će zamijeniti ludilo, kao veća forma znanja, kao ezoterična forma koja je princip uključenja u konstelacije, a ne isključenja. *Arheologija znanja* nije zbir preispitivanja o istoriji onoga što je rečeno, i zašto je rečeno, već onoga što je omogućilo govorenje. Ona stvara mogućnost da se iskazi izvore, i to u jednoj nezavisnosti od onoga ko ih izgovara. *Arheologija* nije mirno „iskopavanje“ dubina, ona je uvijek jedan kontranapad, i ona je uvijek usmjerena na neki predmet. Prema znanju taj napad je lokalizovan na polje istine. Dubinsko znanje neće poznavati princip isključenja, tj. princip istine, koji se arheološkim metodom otkrio preispitivanjem doba klasicizma. Konačno, znanje se neće poslije raslojavanja, baviti istinama, od Fukoa postmodernizam će na istinu gledati sa konotacijom *via negativa*. Princip istine je princip isključivanja,

---

²⁶⁶ Fuko, Mišel: *Hrestomatija 1926-1984-2004*, priredili: P. Milenković i D. Marinković, Vojvodanska sociološka asocijacija, Novi Sad, 2005, 93.

zabrana, binarizacije itd. pokazala je *arheologija*. Dubinsko znanje se otkriva samo u polju, kojem se može pristupiti, ne sa one strane, ne sa negativitetom, nego sa jednim istorijskim pozitivizmom. Zaključimo, Fuko se ne pita: „Šta znači znati?“; to nije njegovo pitanje, pa možemo reći da ni jedno pitanje spoznaje nije njegovo, ali zato neumorno traga za uslovima istinitosti, značenjima u samim diskursima. Fukoa interesuju samo uslovi formiranja iskaza, ali ne i pitanje forme, on formalizam odbacuje koliko i sam subjekt saznanja. Nema traganja za unutrašnjim principima, nema monizma, nema stagnacije i tromosti, kod Fukoovog preispitivanja znanja. Mišel Fuko, je arhivar koji želi da misli iskaze, ali i diskurse same u njihovoj čistoći, ne u krutosti jezičkih sistema, već u samopostavljajućim obrazovanjima. Unutrašnjost je odbačena, red je da se misli spoljašnjost, i to ne kao puka eksteriornost. Spoljašnjost, koja je momenat iskaza, je i oblik znanja, odbačena je tema transcendentnog utemeljenja. Odbačene su teme totaliteta, jer svaki princip isključenja podrazumijeva gotove sinteze i očvrstnuće u sisteme, uspostavlja se jedan diskontinuitet koji predstavlja rijetkost iskaza, ali i ne dozvoljava da se ti rijetki iskazi „naguraju“ u jedan totalitet.

Fuko je raskrstio sa „talogom“ istorije. Naše znanje nije naše, i talog se ne uzburkava u momentima intersubjektivnosti, istorija se mora misliti u diskontinuitetu jer ona je upravo to, diskontinuitet. Intersubjektivizam je odbačen, a pojavnost, kada su se rasporili stvari i riječi, je pripisana samo igri vidljivosti. Pojavnost je odbačena kao fenomen, već se objektivno pojavljivanje, stavlja u poredak spoljašnjosti, pa se ne može više govoriti uopšte o pojavi, jer ona podrazumijeva subjekt saznanja koji je ovdje odbačen. Znanje nije zatvoreno samo u oblicima iskaza, već i van njih, ovo je drugačiji momenat spoljašnjosti, koji podrazumijeva, stvari, institucije, itd. Ne može se više govoriti, ni o objektu jer on podrazumijeva svoju suprotnost, svoj par –

subjekt. Može se govoriti o jednom aktu govorenja, i u njemu tragati za praktičnim rasporedom iskaza i vidljivosti. I viđenje i govorenje su spoljašnjosti koje stoje pred diferencijalnu analizu arheologije. Znanje nije ni recepcija intuicije, nju je zamijenilo novo poimanje vremena i prostora.

Refleksivna forma znanja nije introspektivno znanje, i nipošto ne podrazumijeva subjekat, iako se ovaj pojam kod drugih mislilaca može drugačije tumačiti, kod Fukoa predstavlja samo ono što znamo refleksijom. Postoji više pragova znanja, i nauka formira prag naučnosti, koji npr. potčinjena znanja ne posjeduju. Naivna znanja su znanja, i jako su nisko na ljestvici pragova. Naučno znanje nije jedino, ali se sistemski, može prikazati kao jedino u svojoj središnjosti i sveobuhvatnosti. U ovom izvještaju znanja, se mora zapisati i da je odbačena sličnost, periodizacija, sortiranje; jer svrstavanje se vrši po principu sličnosti, koji po Fukou nije održiv, jer je svaka stvar po sebi autonomna, nepravilna i neslična drugoj. Znanje koje se temelji po principima sličnost i ili „slično se sličnim spoznaje“, se mora odbaciti, jer podrazumijeva subjektivitet, podrazumijeva kontinuitet, linearnost koja u epohi ne-suspendovanja (tj. u postmodernizmu) nije dobrodošla. Znanje je rasuto i slojevito, ali nije nestalo, zato je nestala spoznaja, možda i saznavanje, jer je podrazumijevalo introspekciju, a vrijeme ove epohe je vrijeme spoljašnjosti. Znanje ima svoj poslušni dio koji će sistemi okupirati, to je njegovo tijelo tj. diskurs, koji će postati predmet moći, manipulacije itd.

Znanje će se predstaviti kao ono o čemu možemo govoriti unutar jednog diskursa. To treba razumjeti ovako: diskurs je tijelo znanja, koje u postavljanju pravilnosti od strane samog iskaza otvara uslove mogućnosti govorenja, sam iskaz je na nivou pravilnosti, znanje je vezano za sam čin govorenja. Fuko je odbacio preispitivanje značenja znanja, ali se nije odrekao analize diskurzivnih praksi, koje proizvodnjom istina zadobijaju moć. Diskursi nijesu uvijek u istosmjernom sadejstvu sa moći,

već su i suprotni, kao opreka, kao kamen spoticanja koji sprečava potpunu ostvarivost. U arheologiji ne smijemo pojmiti svijet kao ćutljivo lice koje stoji mirno ispred nas dok mi nastojimo da ga dešifrujemo, već je svijet u svojoj nemirnosti živ i ne ide pod ruku sa našim znanjem, postavlja prepreke, lomi znanje na milion komadića koje uzaludno nazivaju istinom. Znanje je otvoreno, beskonačno polje relacija, koje nije svedeno po principu nužnosti, već siromaštvo *cogita*, ali bogatstvo razotkrivenog polja oblika relacija. Znanje je svoje bogatstvo oblika ranije tražilo u intersubjektivnosti, misleći da je spoljašnjost ili granica (stvar po sebi), ili empirijska siromašnost. Zašto smo toliko mnogo govorili o govoru u problematizovanju Fukoove *arheologije*? *Arheologija znanja* u strogom smislu i jeste „analiza jezičkih praksi“²⁶⁷ pa je analiza govora (govorenja) postala nasilno nametnuta od strane metode. To beskonačno polje relacija otkriva metoda koja je primjenjiva na sve, ali nije iscrpni opis svega, *Arheologija znanja* je zaključno razmatranje idejnog poretka. Ova kompleksna rasprava, je sveobuhvatno metodsko razmatranje arheološkog perioda, kao i razmatranje osnova, koje će nadalje primjenom u analizi moći postati genealoške. Fukoova arheologija okupira misli ne samo epistemologa, već i psihologa, istoričara, pedagoga, politikologa, lingvистa, itd. Arheologija je kao metoda univerzalna, ali nikako nije univerzalija. Fuko je postavio novi poredak epistemologije, koji na osnovi govora je otvorio bogatstvo spontanite-ta. Sa mišljenja se polje analize premjestilo na govorenje, i tu će ostati dokle god je moguće nešto reći o iskazima. Vjerujem da će to biti dugo.

---

²⁶⁷ Fuko, Mišel: *Hrestomatija 1926-1984-2004*, priredili: P. Milenković i D. Marinković, Vojvođanska sociološka asocijacija, Novi Sad, 2005, 293.

Literatura:

- McHoul and W. Grace: *A Foucault Primer Discourse, Power and the Subject*, Routledge, London and New York, 1993.
- Bart, Rolan: *Smrt autora*, u *Suvremene književne teorije* ur. Miroslav Beker, Matica hrvatska, Zagreb, 1999.
- Bacon, Francis: *Novum Organum*, Galerie Claude Bernard, Paris, 1977.
- Belsey, Catherine: *Poststructuralism, A Very Short Introduction*, Oxford University Press, New York, 2002.
- Bergson, Henri: *Ogledi o neposrednim činjenicama svesti*, NIP Mladost, Beograd, 1978/1.
- Butler, Christopher: *Postmodernizam, kratak uvod*, TKD Šahinpašić, Sarajevo, 2007.
- Daković, Nenad: *Novi arhivar*, u *NIN*, 07. 10. 1999, str. 37-38.
- Delez, Žil: *Fuko*, IK ZS, Sremski Karlovci, 1989.
- Derrida, Jacques: *Différance*, in *Critica Theory 1965*, University Press of Florida 1999.
- Downing, Lisa: *The Cambridge Introduction to Michel Foucault*, Cambridge University Press, New York, 2008.
- Duignan, Brian: *The 100 Most Influential Philosophers of All Time*, Britannica Educational Publishing, New York, 2010.
- Eco, Umberto: *Postmodernism, Irony, The Enjoyable*, Secker and Warburg, London, 1983.
- Epštajn, Mihail: *Postmodernizam*, Zepter books world, Beograd, 1998.
- Fairclough, Douglas: *Discourse and Social Change*, Dolity, London, 1992.
- Feldner and Vighi: *Žižek beyond Foucault*, Palgrave macmillan, New York, 2007.

- Ferdinand de Sosir: *Kurs opšte lingvistike*, IK ZS Sremski Karlovci, Novi Sad, 1996.
- Filipović, Mileva: *Uvod u opštu sociologiju*, Univerzitet CG, Podgorica, 2010.
- Foucault, Michel: *La verdad y las formas jurídicas*, Gedisa, Río de Janeiro, 1973.
- Foucault, Michel: *Qu'est-ce qu'un auteur? Dits et écrits*, Gallimard, Paris, 2001.
- Foucault, Michel: *Language counter-memory practice selected essays and interviews*, ed. Donald F. Bouchard, Cornell University Press, New York, 1980.
- Fuko, Mišel: *Arheologija znanja*, Plato i IK ZS Sremski Karlovci, Novi Sad, 1998.
- Fuko, Mišel: *Hrestomatija 1926-1984-2004*, priredili: P. Milenković i D. Marinković, Vojvođanska sociološka asocijacija, Novi Sad, 2005.
- Fuko, Mišel: *Istorija ludila u doba klasicizma*, Nolit, Beograd, 1980.
- Fuko, Mišel: *Istorija seksualnosti I; zelja za znanjem*, Karpos, Beograd-Loznica, 2006.
- Fuko, Mišel: *Nadzirati i kažnjavati; nastanka zatvora*, IK ZS Sremski Karlovci, Novi Sad, 1997.
- Fuko, Mišel: *Poredak diskursa*, Karpos, Beograd, 2007.
- Fuko, Mišel: *Predavanja*, Bratstvo i Jedinstvo, Novi Sad, 1990.
- Fuko, Mišel: *Rađanje klinike; arheologija medicinskog opažanja*, Mediteraan publishing, Novi Sad, 2009.
- Fuko, Mišel: *Riječi i stvari; arheologija humanističkih nauka*, Nolit, Beograd, 1971.
- Fuko, Mišel: *Spisi i razgovori*, Fedon, Beograd, 2010.
- Fuko, Mišel: *Znanje i moć*, Globus, Zagreb, 1994.
- Garsija, Horhe: *Filozofija i njena istorija*, Filip Višnjić, Beograd, 2002.
- Gilbert and Mulkey: *Opening, Pandora's box; Asociological Analysis of Scientist Discourse*, Cambridge University Press, Cambridge, 1986.

- Gutting, Gary: *Foucault, A Very Short Introduction*, Oxford UniveristyPress, New York, 2005.
- Hutcheon, Linda: *Postmodernism*, in *Encyclopedia of contemporary literary theory*, University of Toronto Press, Toronto, 1993.
- Hegel, G. V. F: *Fenomenologija duha*, BIGZ, Beograd, 1974.
- Jansen, Julian: *Discourse analysis and Foucault's "Archaeology of knowledge"*, in *International Journal of Caring Sciences*, No I(3), sep-dec, 2008, 107-11.
- Karnap, Rudolf, *Filozofija i logička sintaksa*, Jasen, Nikšić, 1999.
- Kozomara, Mladen: *Arheologija i geneologija znanja: zaplet jedne istorijske kritike uma*, u *Filozofski godišnjak*, br. 5, 1992.
- Krstić, Predrag: *Subjekt protiv subjektivnosti: Adorno i filozofija subjekta*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju i I.P. Filip Višnjić, Beograd, 2007.
- Liotar, Žan-Fransoa: *Postmoderno stanje*, Bratstvo Jedinstvo, Novi Sad, 1988.
- Levinas, Imanuel: *Vrijeme i drugo*, Oktoih, Podgorica, 1997.
- Lyotard, Jean-François: *The Tensor*, in *The Lyotard reader*, Blackwell, Oxford UK, 1992.
- Machado, Roberto: *Archaeology and epistemology in Michel Foucault Philosopher, French and German translation* ed. Timothy J. Armstrong, Wheatsheaf, Harvester, 1992.
- Mecdonel, Diane: *Theories of discourse*, Oxford Press, Oxford, 1986.
- Mills, Sara: *Discourse*, Routledge, London, 1997.
- Niče, Fridrih: *Volja za moć*, Mladost, Beograd, 1988.
- Niče, Fridrih: *O korisnosti i štetnosti historije za život*, Matica Hrvatska, Zagreb, 2004.
- Nojman, Iver: *Značenje, materijalnost, moć: uvod u analizu diskursa*, CCVO, Aleksandria Press, Beograd, 2009.
- Oliver, Paul: *Foucault The Key Ideas*, Teach Yourself, London, 2010.
- Paracelsus: *Die Geheimnisse*, Dieterich, Leipzig, 1941.

-
- Rabinow, Paul: *The Foucault Reader*, Pantheon Books, 1984.
  - Robinson, Dejev: *Niče i postmodernizam*, Esoteria, Beograd, 2002.
  - Rouse, Joseph: *Power/ Knowledge*, in *The Cambridge Companion to Foucault* ed. Gary Gattling, Cambridge University Press, New York, 2006.
  - Said, Edward: *Orientalism*, Penguin, 1978.
  - Shapiro, Michael: *Language and Political Understanding*, Yale University Press, 1981.
  - Smart, Barry: *Michel Foucault*, Routledge. London, 2004.
  - Suhodolski, Bogdan: *Moderna filozofija čoveka*, Nolit, Beograd, 1972.
  - Šlajmaher, Fridrih: *Dijalektika 1811*, Oktoih, Podgorica, 1999.
  - T. Adorno i M. Horkhajmer: *Dijalektika prosvjetiteljstva*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1974.
  - T. S. Eliot: *Tradicija i individualni talenat*, u časopis *Život*, Svjetlost, Sarajevo, 1986.
  - Uzelac, Milan: *Glavni pravci savremene filozofije*, Studio Veris, Užice, 2011.
  - Viks, Džefri: *Fuko za istoričare*, u *QT*, godina II broj 5-6, januar-april, FOD Srbija, Beograd, 2011.
  - Visser, Rudi: *Michel Foucault, philosopher? A note on genealogy and archaeology*, in *Parrhesia* No. 5, Open Humanities Press, 2008.
  - Vranicki, Predrag: *Filozofija historije III*, Golden marketing, Zagreb, 2003.
  - Žižek, Slavoj: *O nasilju*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2008.
  - Žižek, Slavoj: *Paralaksa*, Anti barbarus, Zagreb, 2008.
  - Žižek, Slavoj: *Znak-označitelj-pismo: prilog materijalističkoj teoriji označiteljske prakse*, BIGS, Beograd, 1979.